ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

9

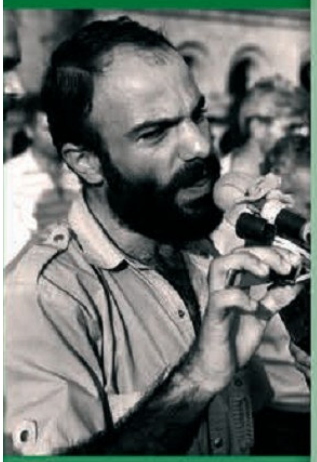

ՄԱՍ 1

ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

9-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

Դասագիրք հանրակրթական հիմնական դպրոցի համար

Մաս 1

Վերահրատարակություն

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ · 2019

Երաշխավորված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից

ՀՏԴ 373.5:94(479.25)(075.3)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)g72
Գ 479

Խմբագիրներ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՆԱՁԱՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու

Հեղինակներ՝ ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(բաժին I. գլուխ I, բաժին II. գլուխներ III–V, բաժին IV)
ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
(բաժին I. գլուխներ II, III, բաժին II. գլուխներ I, II,
բաժին III. գլուխ II)
ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ
Պատմագիտության դոկտոր
(բաժին III. գլուխներ I, III, IV)

Մեթոդական մասի հեղինակներ՝ ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պատմաբան, մանկավարժ
(մեթոդական ապարատ, I–IV բաժինների ամփոփումներ)
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու
(մեթոդական ապարատ, եզրերի բառարան)

Դասագրքին կից տեսանյութերը կարող եք գտնել QR կոդի միջոցով.

կամ հետևյալ հղումով.
www.zangak.am/ 9789939687094

Դասագրքի էջերում տեղադրված QR կոդերը պարունակում են համապատասխան նյութերի հղումները:

Գևորգյան Է.
Գ 479 Հայոց պատմություն: Դասագիրք հանրակրթական հիմնական դպրոցի 9–րդ դասարանի համար/ Է. Գևորգյան, Կ. Խաչատրյան, Ա. Վիրաբյան.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2019.
Մաս 1.— 104 էջ:

ՀՏԴ 373.5:94(479.25)(075.3)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)g72

ISBN 978–9939–68–709–4

© Հեղինակներ
© «Զանգակ–97» ՍՊԸ, 2019
© ԴՏՀՏՇՀ, 2019

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրելի՛ սովորողներ

Հիմնական դպրոցի ավարտական դասարանում դուք ուսումնասիրելու եք հայոց պատմության վերջին փուլը՝ Նորագույն շրջանը: Այն սկսվում է 1918 թ. Մայիսյան փառահեղ հաղթանակներից և հասնում մինչև մեր օրերը:

1918 թ. մայիսի վերջին թուրքական զորքերի դեմ հայ ժողովրդի տարած հաղթանակների արդյունքում ստեղծվեց հայկական անկախ պետականություն՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Հայոց պետությունը հիմնվեց ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն պայմաններում: Սակայն օրվա իշխանություններին հաջողվեց կարճ ժամանակում կազմավորել պետական կառավարման համակարգ, ստեղծել ազգային բանակ, մի շարք պետությունների հետ հաստատել դիվանագիտական հարաբերություններ, աշխուժացնել մշակութային կյանքը:

Աստիճանաբար ընդարձակվեց ՀՀ-ի տարածքը: Հայոց նորաստեղծ պետությունն ամրապնդվում էր հայկական մի շարք տարածքների նկատմամբ հարևան պետությունների մշտական ոտնձգությունների, նաև նրանց հետ ռազմական բախումների պայմաններում:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Ֆրանսիայի Սևր քաղաքում հաշտության պայմանագիր է կնքվում Առաջին աշխարհամարտում պարտված Օսմանյան կայսրության և հաղթանակած Անտանտի երկրների միջև: Այդ կարևոր միջազգային փաստաթղթով լուծում էր ստանալու Հայկական հարցը: Փաստորեն իրականություն էր դառնալու միացյալ Հայաստան ստեղծելու՝ հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը: Սակայն քեմալա-բոլշևիկյան գործակցության հետևանքով ոչ միայն չիրագործվեց այդ արդարացի պայմանագիրը, այլև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին անկում ապրեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը:

Առաջին հանրապետության հիմքի վրա ստեղծվեց Խորհրդային Հայաստանը: Խորհրդային իշխանության իրականացրած քաղաքական ու տնտեսական բռնությունների հետևանքով 1921 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսների ընթացքում երկիրը հայտնվեց քաղաքացիական պատերազմի բովում:

Նույն թվականի մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքված խորհրդա-թուրքական պայմանագրով Հայաստանն ունեցավ տարածքային խոշոր կորուստներ՝ զրկվելով ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Արևելյան Հայաստանի մի շարք տարածքներից:

Գոյության առաջին տարիներին, հատկապես մինչև Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնելը ՀՍԽՀ-ն պահպանում էր իր հարաբերական ինքնիշխանությունը, ազգային պետության որոշ հատկանիշներ: Որքան էլ քաղաքական համակարգով ՀՍԽՀ-ն տարբերվում էր Առաջին հանրապետությունից, այն պետականության դրսևորում էր:

Ինչպես ԽՍՀՄ-ում, Խորհրդային Հայաստանում ևս 1920-1930-ական թթ. հաստատվեց միակուսակցական, բռնատիրական վարչակարգ: Բազմաթիվ անմեղ հայեր զոհ դարձան ստալինյան բռնություններին:

Այդուհանդերձ, Խորհրդային Միության կազմում Հայաստանն ունեցավ նաև լուրջ ձեռքբերումներ և առաջընթաց զարգացում: Երկիրը դարձավ արդյունաբերական հանրապետություն, լուրջ զարգացում ապրեցին գիտությունը, կրթությունն ու արվեստը, բազմահազար սփյուռքահայեր 1920-1930-ական թթ. հայրենադարձվեցին:

Հայ ժողովուրդն իր գործուն մասնակցությունն ունեցավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին: Ավելի քան կես միլիոն հայեր տարբեր ռազմաճակատներում մարտնչում էին ֆաշիզմի դեմ, հարյուրից ավելի հայորդիներ արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Հայկական ազգային 6 զորամիավորումներից Թամանյան 89–րդ դիվիզիան, անցնելով մարտական փառահեղ ուղի, հասավ Գերմանիայի մայրաքաղաք Բեռլին:

Պատերազմի ավարտից հետո բռնությունների ստալինյան քաղաքականության նոր ալիքը տարածվեց նաև Խորհրդային Հայաստանում: Բազմաթիվ հայ մտավորականներ հանիրավի ձերբակալվում էին, աքսորվում կամ պաշտոնազրկվում:

ԽՍՀՄ–ի և Արևմուտքի երկրների միջև սկսված սառը պատերազմի պատճառով Հայկական հարցի լուծման, հայկական հողերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու խնդրի ձախողումը խոր հիասթափություն առաջացրեց հայության բոլոր շրջաններում: Դադարեցվեց սփյուռքահայերի մեծ հայրենադարձությունը, 1949 թ. հունիսին իրականացվեց հազարավոր «քաղաքականապես անհուսալի» հայ մարդկանց աքսորն Ալթայի երկրամաս և այլ շրջաններ:

Անհատի պաշտամունքի վերացումից հետո Հայաստանում ևս աշխուժացավ հասարակական–քաղաքական կյանքը: 1965 թ. Հայոց մեծ եղեռնի 50–րդ տարելիցի կապակցությամբ Հայրենիքում և Սփյուռքում սկսվեց ազգային զարթոնք, սերտացան Հայաստան–Սփյուռք կապերը, աշխուժացավ երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքը: Ծավալվեց ազգային–այլախոհական շարժում, որը նպատակաուղղված էր Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, մարդու իրավունքների պաշտպանության, Հայաստանի անկախության վերականգնման և այլ խնդիրների լուծմանը: Սակայն 1970–ական թթ. Խորհրդային Հայաստանը թևակոխեց խոր լճացման ժամանակաշրջան:

1988 թ. փետրվարին օգտվելով վերակառուցման քաղաքականության ընձեռած հնարավորությունից՝ հայ ժողովուրդը սկսեց ազատագրական պայքար՝ 1921 թ. ապօրինաբար Ադրբեջանին բռնակցված Արցախը Հայրենիքի հետ վերամիավորելու պահանջով: Արցախյան հուժկու շարժումը և անկախության համար ծավալված պայքարը տվեցին իրենց պտուղները. 1991 թ. սեպտեմբերի 2–ին հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, իսկ սեպտեմբերի 21–ի համաժողովրդական հանրաքվեով Հայաստանի Հանրապետությունը վերականգնեց իր անկախությունը, սկսվեց Երրորդ հանրապետության շրջանը:

Հաղթանակ տանելով Արցախյան ազատագրական պատերազմում և հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ հայկական երկու պետությունները թևակոխել են XXI դար՝ հետարդյունաբերական հասարակության արդի փուլում կյանքի բոլոր ոլորտները զարգացնելու վճռականությամբ և ապագայի նկատմամբ լավատեսական հավատով:

Դասագրքի խմբագրական և հեղինակային կազմը վստահ է, որ ազգային պատմության հետաքրքիր և ուսանելի դասերը, հայկական քաղաքակրթության արժեքների հետ ծանոթացումը և դրանց սեփականատեր լինելու զգացումը կօգնեն ձեզ գտնելու արժանի տեղ հասարակական կյանքում, նվիրումով ծառայելու Հայաստանին ու հայ ժողովրդին և ազգային պատմության էջերը լրացնելու նոր սխրանքներով ու նվաճումներով:

ԲԱԺԻՆ
I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1918 Թ. ՄԱՅԻՍԻ 28 — 1920 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 2)

ԳԼՈՒԽ I
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Անդրկովկասի դաշնության լուծարումը: Հայաստանի առաջին հանրապետությունը ծնվեց հայ ժողովրդի համար դժվարին պայմաններում: Առաջին աշխարհամարտի ***Կովկասյան ճակատում թուրքերի կողմից պատերազմի վերսկսումը 1918 թ. գարնանը իրական սպառնալիք էր ստեղծել հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի ֆիզիկական գոյության համար***:

Անդրկովկասի ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետությունը (ԱԺԴՀ) չկարողացավ կազմակերպել երկրամասի պաշտպանությունը: Վրացիները ձեռք բերեցին Գերմանիայի հովանավորությունը, իսկ Կովկասի թաթարները ամեն կերպ աջակցում էին թուրքերին: Պատերազմի ամբողջ ծանրությունն ընկած էր Առանձին հայկական բանակային կորպուսի ուժերի վրա, որոնք, սակայն, միայնակ չկարողացան պահել ռազմաճակատի գիծը:

Անդրկովկասյան իշխանություններն ակնկալում էին, որ երկրամասի անկախության հռչակումը իրավական հիմք կտա թուրքերի հետ առանձին կնքելու նպաստավոր հաշտություն: Սակայն նրանց հույսերը չարդարացան:

1918 թ. մայիսի 26-ին փլուզվեց ԱԺԴՀ-ն: Վրաց-թաթարական դավադիր գործունեության և հակահայ դիրքորոշման արդյունքում ի վերջո Անդրկովկասի Սեյմն ընդունեց հետևյալ որոշումը. *«Նկատի ունենալով, որ պատերազմի և խաղաղության հարցում ի հայտ են եկել արմատական տարաձայնություններ Անդրկովկասի անկախ հանրապետությունը կազմող ժողովուրդների միջև, և դրանով իսկ անհնար է դարձել Անդրկովկասի անունից խոսող մեկ հեղինակավոր իշխանության հանդես գալը՝ Սեյմը հաստատում է Անդրկովկասի (Դաշնության) կազմալուծումը և վայր է դնում իր լիազորությունները»*: Նույն օրը հռչակվեց ***Վրաստանի անկախությունը***, իսկ հաջորդ օրը հայտարարվեց ***«Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետության»*** անկախության մասին: Այդ ժամանակ առաջին անգամ Իրանի հյուսիսարևմտյան նահանգի՝ Ատրպատականի անունով այն պայմանականորեն կոչվեց Ադրբեջան:

Հայկական անկախ պետության հռչակումը: Այսպիսի օրհասական վիճակում ***Մայիսյան հերոսամարտերում հայոց զորքի տարած փառապանծ հաղթանակները հայկական անկախ պետականության վերականգնման համար իրական նախադրյալներ ստեղծեցին***: Այդ հաղթությունը ի դերև հանեց վրաց-թաթարական դավադիր ծրագիրը՝ հայերի համար Անդրկովկասում մի փոքր ինքնավարություն թողնել Ալեքսանդրապոլի գավառում և շրջակայքում:

Հայաստանի անկախության հարցը մայիսի 28–ին Թիֆլիսում քննարկեց ***Հայոց ազգային խորհուրդը***: Այդ օրը պատասխան էր տրվելու Թուրքիայի կողմից մայիսի 26–ին ներկայացված վերջնագրին: ԱԺԴՀ–ի պատվիրակության կազմում Բաթում գործուղված հայ պատվիրակներ Հովհաննես Քաջազնունին, Միքայել Պապաջանյանը և Ալեքսանդր Խատիսյանը, վերադառնալով Թիֆլիս, Հայոց ազգային խորհրդին զեկուցեցին բանակցությունների ընթացքի մասին: ***Ազգային խորհուրդը վճռեց հռչակել Հայաստանի անկախությունը:*** Արդեն որպես անկախ պետության լիազոր ներկայացուցիչներ՝ նույն պատվիրակներն ուղարկվեցին Բաթում՝ թուրքերի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու համար:

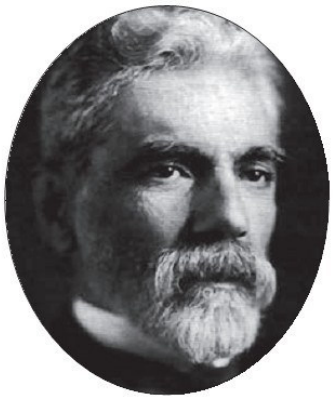

Հովհաննես Քաջազնունի

1918 թ. մայիսի 30–ին Թիֆլիսի մամուլում Հայոց ազգային խորհրդի քարտուղար ***Նիկոլ Աղբալյանի*** ձևակերպումով հրապարակվեց անկախության վերաբերյալ Հայոց ազգային խորհրդի կոչը:

Ալեքսանդր Խատիսյան

Այսպիսով՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության հռչակման օրը եղավ մայիսի 28–ը: Այդ օրը մտել է ազգային տոնացույցի մեջ որպես սրբազան օրերից մեկը:

Բաթումի պայմանագիրը: 1918 թ. մայիսի 11–ին Բաթումում վերսկսված թուրք–անդրկովկասյան հաշտության բանակցություններն արդյունք չտվեցին թուրքերի կողմից տարածքային մեծ պահանջներ ներկայացնելու պատճառով:

Մայիսյան հաղթական հերոսամարտերը, Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը թուրքերին ստիպեցին մայիսի 30–ին Բաթումում բանակցություններ սկսել Հայոց ազգային խորհրդի կողմից ուղարկված պատվիրակների հետ: Հայկական կողմը օսմանյան կառավարության պատվիրակության նախագահին հայտնեց, որ Հայաստանը հռչակել է իր անկախությունը, և իրենք հանդես են գալիս նորաստեղծ կառավարության իրավասություններ ստանձնած Հայոց ազգային խորհրդի անունից:

Միքայել Պապաջանյան

1918 թ. հունիսի 4–ին Բաթումում ստորագրվեց հայ–թուրքական հաշտության պայմանագիր:

Դրանով Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը: Հաշտության պայմանները Հայաստանի համար ծանր էին: ***Որոշվեց հայ–թուրքական սահմանը***, ըստ որի՝ ***Թուրքիան փաստացի զավթում էր Արևելյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասը***: Շարուր–Դարալագյազը, Նախիջևանը, Սուրմալուն, Կարսը, Կաղզվանը, Ախալքալաքը անցնում էին թուրքերին:

Հայաստանի նորահռչակ պետության տարածքը սկզբում կազմում էր մոտավորապես 12 հազ. քառ. կմ, որն ընդգրկում էր Սևանա լճի ավազանը և Արարատյան դաշտի մի մասը: ՀՀ–ի իրական տարածքը վերջնական պետք է որոշվեր նաև հայ–վրացական և հայ–ադրբեջանական համաձայնություններով: Վրացիների հետ այն ձեռք բերվեց ավելի ուշ: Իսկ Ադրբեջանի հետ այդպես էլ համաձայնություն չկայացավ:

Բաթումի պայմանագրի համաձայն՝ Հայաստանն ունենալու էր մեկ դիվիզիայի չափով զորք, երկաթուղիների վերահսկողությունն անցնելու էր Թուրքիային: Թուրքիան իրավունք էր ստանալու Հայաստանի տարածքով զորք տեղափոխելու Ադրբեջան: Բաքվից պետք է դուրս բերվեին և լուծարվեին հայկական ազգային զորամասերը: Դրանք Բաքվի կոմունայի զորքի գերակշիռ մասն էին կազմում, սակայն Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդն այդ պայմանին չենթարկվեց: Բաքվի կոմունայի հետ կայացած համաձայնությամբ այդ ռազմուժը 1918 թ. ապ-

րիլից դրվել էր ***Ս. Շահումյանի գլխավորած ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի*** տրամադրության տակ:

Բաթումի պայմանագրով ավարտվեց պատերազմը Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում: Հայկական կողմի համար այդ ծանր պայմանագիրը, սակայն, գործեց ընդամենը մի քանի ամիս: 1918 թ. աշնանը՝ աշխարհամարտում Թուրքիայի կրած պարտությունից և անձնատվությունից հետո, այն իր ուժը կորցրեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Նախորդ տարվա դասընթացից վերհիշեք, թե ինչ ավարտ ունեցավ Առաջին աշխարհամարտը Կովկասյան ճակատում: Որո՞նք էին ԱԺԴՀ–ի լուծարման պատճառները: Ի՞նչ նոր պետություններ առաջացան դրա արդյունքում:
2. Ներկայացրեք իրավիճակը Անդրկովկասում 1918 թ. մայիսի վերջի դրությամբ: Ի՞նչ էին նախատեսել վրացիներն ու թաթարները հայերի համար Անդրկովկասում: Գնահատեք վրացական և թաթարական կողմերի վարքագիծը հայերի հանդեպ այդ ժամանակաշրջանում:
3. Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է հռչակվել Հայաստանի անկախությունը:
4. Ինչո՞ւ Բաթումում թուրքական կողմի հետ սկզբում համաձայնություն չկայացավ: Ովքե՞ր էին հայ պատվիրակները Բաթումում: Ե՞րբ է կնքվել Բաթումի պայմանագիրը: Ներկայացրեք դրա պայմանները: Մինչև ե՞րբ է գործել այդ պայմանագիրը և ինչո՞ւ:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով որո՞նք էին հայոց անկախ պետության ստեղծման նախադրյալները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԺԴՀ–ի լուծարում, հայոց անկախ պետության վերականգնում, Հայաստանի առաջին հանրապետություն, Մայիսի 28, Բաթումի պայմանագիր, Առաջին աշխարհամարտի ավարտ Կովկասյան ճակատում

§ 2. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Պետականաշինության գործընթացի սկիզբը: Հայկական նորահռչակ պետականության կերտման գործը ստանձնեց Հայոց ազգային խորհուրդը: Վերջինս ձեռնամուխ եղավ առաջին հերթին գործադիր (կառավարության) և օրենսդիր (խորհրդարանի), իսկ այնուհետև դատական իշխանության մարմինների ձևավորմանը:

ՀՀ կառավարությունը սկսեց ձևավորվել Թիֆլիսում: Մինչև կառավարության ժամանումը Հայաստան՝ երկրում օրինականություն և կարգուկանոն հաստատելու համար մեծ աշխատանք էին կատարել Երևանի հայոց ազգային խորհուրդն ու Երևանի նահանգում դիկտատորական լիազորություններ ստացած ***Արամ Մանուկյանը***: Դեռևս 1917 թ. դեկտեմբերին Երևան գործուղված Արամ Մանուկյանը հսկայական ջանքեր էր գործադրել հայությանը սպառնացող վտանգները կանխելու, ժողովրդի պաշտպանությունն ու անվտանգությունն ապահովելու համար: Նրա գլխավորությամբ ստեղծվել էր ***Վարիչների մարմին***, որը մինչև 1918 թ. կեսերը Երևանի նահանգի, այնուհետև Հայաստանի Հանրապետության փաստական կառավարությունն էր:

Արամ Մանուկյան
(1879–1919)

«Արամը գիտէր մարդկանց մօտենալ, նրանց դամպրը բռնել ու համապատասխան գործի մղել: Մի գաղտնիք, որ ամէն մի հասարակական գործչի յաջողութեան առաջին եւ ամենամեծ գրաւականն է կազմում... նրան յարգանքով ու սիրով լսում ու ենթարկւում էր եւ դաշնակցականը, եւ էսէռը, եւ ժողովրդականը, եւ իր՝ Արամի ձեռքով անվրանգ դարձած եւ գործի լծուած բոլշեւիկը»:

Արամի մասին Արշալույս Աստվածատրյանի հուշերից

Արամ Մանուկյանն անընդհատ շեշտում էր, որ հայությունը պետք է հենվի միայն ու միայն իր ուժերի վրա. ***«Ամեն ոք իր մասին է մտածում: Իր երկրի սահմաններից այն կողմ եթէ նայող կայ, նայում է միայն յանուն իր շահերի»***: Պետականության վերականգնման գործում անուրանալի ավանդի համար ***Արամ Մանուկյանը իրավամբ համարվում է Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադիրը***:

Բարձրագույն օրենսդիր իշխանությունը: Ազգային խորհուրդների և հայ քաղաքական կուսակցությունների համաձայնությամբ որոշվեցին բարձրագույն օրենսդիր մարմնի կազմավորման սկզբունքները: Բարձրագույն օրենսդիր մարմինը կոչվեց ***Հայաստանի խորհուրդ (խորհրդարան)***: Այն արտակարգ պայմանների պատճառով ոչ թե ընտրվեց, այլ ձևավորվեց Հայոց ազգային խորհրդի հիմքի վրա: Նրա կազմում կային 18 դաշնակցական, 6–ական ներկայացուցիչ Հայ ժողովրդական կուսակցությունից (ՀԺԿ), սոցիալ–դեմոկրատական և սոցիալիստ–հեղափոխական (էսէռների) կուսակցություններից: ***Հայաստանի խորհրդի*** 46 պատգա-

մավորներից 38–ը հայեր էին, 6–ը՝ մահմեդական, 1–ը՝ ռուս, 1–ը՝ եզդի:

1918 թ. օգոստոսի 1–ին Երևանում գումարվեց Հայաստանի խորհրդի առաջին նիստը: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց ***Ավետիք Սահակյանը***: Խորհուրդը հաստատեց կառավարության կազմը և ծրագիրը: Առաջնահերթ նշանակություն տրվեց առաջիկայում սահմանադիր ժողովի հրավիրմանը՝ սահմանադրություն ընդունելու համար: Կառավարության համար հրատապ էր գաղթականության, պարենավորման, ֆինանսների, ազգային բանակի ստեղծման, սահմանային վիճելի խնդիրների լուծումը:

Ավետիք Սահակյան
Հայաստանի խորհրդի նախագահ

Հայաստանի առաջին հանրապետությունն իր ընտրական համակարգով ժամանակի ամենաառաջադիմականներից էր: Շատ քիչ պետություններում էր այդ պահին ներդրված համընդհանուր ընտրական իրավունքը՝ ներառյալ կանանց ընտրելու և ընտրվելու իրավունքը, առանց որևէ խտրականության:

1919 թ. հունիսին համամասնական (կուսակցական) ընտրակարգով ձևավորվեց Հայաստանի Հանրապետության նոր խորհրդարանը: Ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեին 20 տարին լրացած քաղաքացիները՝ առանց սեռի, ազգության և կրոնական խտրականության, ընդհանուր, գաղտնի, հավասար և ուղղակի քվեարկությամբ: Ընտրված 80 պատգամավորների ճնշող մեծամասնությունը «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» (ՀՅԴ) կուսակցության անդամներ էին (72 պատգամավոր): ՀՀ խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց ***Ավետիս Ահարոնյանը:*** Խորհրդարանի այս ընտրությունները միակը եղան Առաջին հանրապետության պատմության մեջ:

Ավետիս Ահարոնյան
ՀՀ խորհրդարանի նախագահ

Գործադիր իշխանությունը և ինքնակառավարման մարմինները: ՀՀ բարձրագույն գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը, կոչվում էր Մինիստրների (հետագայում՝ Նախարարների) խորհուրդ: Հայոց ազգային խորհուրդը ***կառավարության նախագահ (վարչապետ)*** ընտրեց ***Հովհաննես Քաջազնունուն***: 1918 թ. հուլիսի 17–ին ՀՀ կառավա-

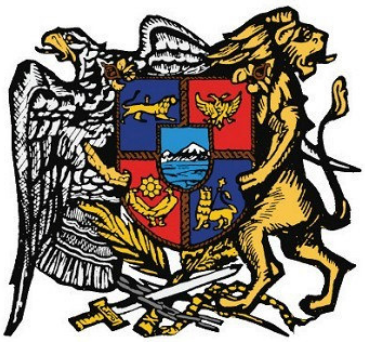

Առաջին հանրապետության զինանշանը

Առաջին հանրապետության դրոշը

Մովսես Սիլիկյան

ռությունը և Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդը մեկնեցին Թիֆլիսից և երկու օր անց ժամանեցին Երևան: Հայաստանի խորհրդի ձևավորումից հետո կառավարությունը լծվեց պետականաշինության դժվարին և պատվաբեր գործին:

Հայաստանի Հանրապետությունն իր գոյության ընդամենը 2,5 տարվա ընթացքում ունեցել է չորս վարչապետ՝ Հ. Քաջազնունի, Ա. Խատիսյան, Հ. Օհանջանյան և Ս. Վրացյան:

Քաղաքներում և գավառներում ստեղծվեցին ***համայնքային ինքնավարություններ***: Կատարվեց վարչական նոր բաժանում: Երկիրը բաժանվեց ***չորս նահանգների՝ Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի և Սյունյաց***:

Ձևավորվեց դատական իշխանության համակարգը: Բարձրագույն դատական մարմիններն էին դատաստանական ատյանը՝ քաղաքացիական ու քրեական դեպարտամենտներով, և Սենատը, որը բաղկացած էր երկու վճռաբեկ դեպարտամենտներից՝ քաղաքացիական և քրեական գործերի վերաբերյալ որոշումները վերաքննելու համար: Ստեղծվեցին նաև երդվյալ ատենակալների դատարաններ:

1919 թ. ընդունվեց պետական լեզվի մասին օրենքը, որով հայերենը հռչակվեց պետական լեզու: Ընդունվեցին ***պետական խորհրդանիշները՝ դրոշը, զինանշանը և օրհներգը***: Պետական դրոշը ***եռագույն*** էր՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն: Զինանշանի հեղինակները ճարտարապետ ***Ալեքսանդր Թամանյանը*** և նկարիչ ***Հակոբ Կոջոյանն*** էին: Օրհներգը ***«Մեր հայրենիք»*** հայրենասիրական երգն էր:

Բանակը: Օրախնդիր էր նաև ազգային բանակի ստեղծումը, որն ապահովելու էր պետության անվտանգությունը: Թշնամական շրջապատման մեջ՝ երկիրը միայն սեփական ուժերին ապավինելու հնարավորություն ուներ:

Առանձին հայկական կորպուսի հիման վրա ***1918 թ. սեպտեմբերին ստեղծվեց Հայկական դիվիզիան***՝ գեներալ ***Մովսես Սիլիկյանի*** հրամանատարությամբ: Սահմանային վայրերում կազմավորվե-

ցին զինվորական ուժեր, որոնք միաժամանակ միլիցիայի (ոստիկանության) գործառույթ էին իրականացնում:

Լուծարվեցին ֆիդայական խմբերը: Իր զինվորական ուժերը կազմացրեց նաև ***Անդրանիկը***: 1919 թ. մայիսին նա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի միջոցով զենքերը հանձնեց Հայաստանի կառավարությանը և հեռացավ արտասահման:

Թովմաս Նազարբեկյան
ՀՀ բանակի սպարապետ

Բաթումի պայմանագրի ուժը կորցնելուց հետո հայկական դիվիզիան կարճ ժամանակում վերակազմավորվեց բանակի: Այն ուներ տարբեր ստորաբաժանումներ՝ բրիգադներ, գնդեր և այլն: Հայկական բանակում կար նաև եզդիների ստորաբաժանում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից, նախկին Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ ***Թովմաս Նազարբեկյանը*** նշանակվեց ***բանակի սպարապետ՝ գլխավոր հրամանատար***:

1920 թ. աշնանը հայկական բանակն ուներ ***10 գնդից*** բաղկացած շուրջ ***40 հազար զինվոր***, որի մարտական ուժը 25 հազար էր:

Անկախության վերականգնման պայմական նշանակությունը: Այսպիսով՝ ավելի քան 500 տարվա ընդմիջումից հետո գերմարդկային ճիգերի, մաքառումների, զոհերի ու կորուստների գնով վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը: Այն իր ծնունդով պարտական էր 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերին:

Անկախության հռչակումը շրջադարձային էր հայության քաղաքական և հոգևոր-մշակութային կյանքում: Այն նաև XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարասկզբի հայ ազատագրական պայքարի և նրա նվիրյալների թափած արյան արդյունքն էր:

Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծումը համարվում է ***հայոց պայմության Նորագույն շրջանի սկիզբը***:

ՀՀ-ն կայացած պետականություն էր ոչ միայն պետական իշխանության մարմինների, հայոց բանակի, այլև միջազգային իրավունքի տեսակետից:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞ր մարմինը ստանձնեց հայոց պետականաշինության գործը:
2. Վերհիշե՛ք Արամ Մանուկյանի նախընթաց գործունեությունը: Ինչո՞ւ ենք Արամին համարում Առաջին հանրապետության հիմնադիր: Ներկայացրե՛ք նրա պատմական կերպարը:
3. Որո՞նք էին ՀՀ-ի բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր մարմինները: Ի՞նչ սկզբունքով ձևավորվեց բարձրագույն օրենսդիր առաջին մարմինը: Իսկ երկրո՞րդը: Ներկայացրե՛ք դրանց կազմերը:
4. Ո՞վ ընտրվեց ՀՀ առաջին վարչապետ: Ե՞րբ ՀՀ կառավարությունը և Հայոց ազգային խորհուրդը Թիֆլիսից ժամանեցին Երևան:

5. Երբ և որտեղ է գումարվել Հայաստանի խորհրդի առաջին նիստը:
6. Ինչ գիտեք ՀՀ պետական խորհրդանիշների մասին: Պետության կայացման ուղղությամբ ուրիշ ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին ՀՀ–ում:
7. Ներկայացրեք ՀՀ բանակի ստեղծման գործընթացը:
8. Հիմնավորեք, որ Առաջին հանրապետությունը ժամանակի ամենաառաջադիմական երկրներից էր:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչ նշանակություն է ունեցել հայոց անկախ պետականության վերականգնումը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առաջին հանրապետության հիմնադիր, Արամ Մանուկյան, Հայաստանի խորհուրդ (խորհրդարան), Ավետիք Սահակյան, Մինիստրների (Նախարարների) խորհուրդ, կառավարության նախագահ (վարչապետ), Հովհաննես Քաջազնունի, համայնքային ինքնավարություններ, երդվյալ ատենակալների դատարան, Հայկական դիվիզիա, Ավետիս Միարոնյան

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

«Դիկտատոր» ընտրվելուց հետո Արամ Մանուկյանը ժողովրդին հայտարարեց. «…Դուք պիտի իմանաք, որ ես անույժ եմ առանց ձեզ: Հերոսը ինքը ժողովուրդն է, և եթէ ժողովուրդը պատրաստակամութիւն ունի… աշխատել ու փրկել հայութիւնը վերահաս կործանումից, ապա իմ ու ինձ նման շատերի աշխատանքը ապարդիւն չի անցնի»:

Ս. Աֆանասյան. «Արամը, ինչպես Վարդանը Ավարայրում, ի հայտ բերեց այդ հիշարժան հերոսապատմանը վայել քաջություն»:

§ 3. ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սոցիալ–տնտեսական կացությունը: Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման ու կայացման գործընթացը տեղի ունեցավ ծանր սոցիալ–տնտեսական պայմաններում: Պատճառը համաշխարհային պատերազմն էր և թշնամի հարևանների կողմից շրջափակումը:

1918 թ. գարնանը Կարսի հայ գյուղացիության գերակշիռ մասը դիմեց փախուստի՝ առանց ցանք կատարելու: Արարատյան դաշտի գյուղացիների մի մասը ևս փախստական դարձավ:

Քայքայվել էին արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը: Թուլացել էին երկրի ներքին և արտաքին տնտեսական կապերը:

Երկրում տարածված սովը, համաճարակները՝ տիֆը և խոլերան, մեծաքանակ մարդկային կյանքեր խլեցին: 1918 թ. վերջերին օրական մահանում էին հազարավոր մարդիկ:

Կառավարությունը դիմեց արտակարգ միջոցների: Մտցվեց հացի և բամբակի ***պետական մենաշնորհ***: Այդ ապրանքները պետությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքում՝ արգելելով դրանց ազատ վաճառքը: Պետությունն ինքն էր բաշխում հացը, իսկ բամբակը վաճառում էր արտաքին շուկայում:

Օգնության նպատակով հանրապետության իշխանությունները դիմեցին դաշնակից երկրներին: Եվրոպա և ԱՄՆ մեկնեց վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու գլխավորած պատվիրակությունը: 1919 թ. ԱՄՆ–ից ներմուծվեցին մեծ քանակությամբ ալյուր, ցորեն և այլ պարենամթերքներ: Ալյուրի առանց վարձատրության փոխադրությունը ստանձնեց ամերիկյան «Ռոկֆելլերի հիմնադրամը»: Կնքվեցին տնտեսական պայմանագրեր, կազմակերպվեց առևտրաարդյունաբերական բանկ:

Անհրաժեշտ էր լուծել գաղթականության և որբերի հարցը: Գաղթականության թիվը հասնում էր ***300 հազարի:*** Միջոցներ ձեռնարկվեցին նրանց հողով, աշխատանքով, պետական նպաստով ապահովելու համար: ***ՀՀ–ում կային նաև 40 հազարից ավելի որբ և անապաստան երեխաներ:*** Նրանց օգնության հարցում հայրենի կառավարու-

«Աշխատանք» թերթը գրում է.

«Հրապարակ է դուրս եկել սով արքան, որ ամեն օր հազարավոր կյանք է թաղում՝ զարհուրագին անապատի վերածելով և միևնույն ժամանակ հարցական դարձնելով մեր ազգովին ապրելու հնարավորությունը»:

Սասունի հայ որբերը Ալեքսանդրապոլի որբանոցում

Տեսարան Երևանից (ներկայիս Հանրապետության հրապարակի նախկին կարածքը)

թյան հետ մեծ դեր կատարեց ***Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն (Ամերկոմ)***:

Մեծ ուշադրություն դարձվեց հողային խնդիրներին: Այստեղ առկա էին լուրջ դժվարություններ: Հայկական տարածքների մեծ մասը դեռևս ՀՀ-ի սահմաններից դուրս էին, և լուծված չէր Հայկական հարցը:

Հողի մասին օրենքն ընդունվեց 1920 թ. Մայիսյան (բոլշևիկյան) ապստամբության ճնշումից հետո: Ըստ դրա՝ անհատույց բռնագրավվում և ազգայնացվում էին կալվածատիրական հողերը և տրվում գյուղացիներին: Հայաստանում կալվածատիրական հողային սեփականությունը տարածված չէր, այդ պատճառով գյուղացու հողաբաժինը շատ չմեծացավ: Գյուղացիներին բաժանվեց նաև սերմացու:

Երկրի տնտեսության վերականգնմանը նպաստեցին նաև Հայաստանից դուրս ապրող հայ դրամատերերը (կապիտալիստները): Նրանցից շատերը մտադիր էին, ոմանք էլ սկսեցին Հայաստանում կառուցել էլեկտրակայաններ, անցկացնել երկաթուղիներ, յուրացնել խոպան հողեր, շահագործել հանքավայրեր:

Վրաստանի հայ արդյունաբերողներն ու բանկիրները ցանկություն հայտնեցին Հայաստանում ծավալելու իրենց գործունեությունը: Նրանց թվում էին ***Մայիլյանները, Ա. Արամյանցը, Ա. Թամամշյանը, Մ. Բունիաթյանը*** և ուրիշներ:

1919 թ. հունիսին կայացած խորհրդարանական առաջին ընտրություններում ընտրվել էին նաև երեք կին պատգամավորներ՝ Պերճուհի Պարտիզպանյան–Բարսեղյանը (ձախից), Վարվառա Սահակյանը (կենտրոնում, Ավետիք Սահակյանի կինը) և Կատարինե Զալյան–Մանուկյանը (աջից, Արամ Մանուկյանի կինը):

Հայաստան վերադառնալը հայ դրամատերերը կապում էին նաև ԱՄՆ–ի կողմից Հայաստանի մանդատն ընդունելու հետ: Հայաստանում ներդրումներ կատարելու ցանկություն արտահայտեցին Մելքոնյանները Եգիպտոսից, Արշակ Ղազարյանը Բաքվից, Մելիք Ազարյանը Թիֆլիսից և ուրիշներ:

Ցավոք, երկրի զարգացման ծրագրերի զգալի մասը չիրագործվեց: Պատճառը Հայաստանի արտաքին քաղաքական բարդ կացությունն էր և Առաջին հանրապետության կարճատև գոյությունը:

Պետականացվեցին որոշ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, գործող տպարաններ: Պետականացվեց նաև Շուստովի գինու–կոնյակի գործարանը, որը վերանվանվեց «Արարատ»:

Այսպես քայլ առ քայլ վերականգնվեց տնտեսությունը, և 1920 թ. գարնանից երկրի սոցիալ–տնտեսական վիճակը զարգացման լավատեսական հույսեր էր արթնացրել:

Հասարակական–քաղաքական կյանքը: Հայաստանի Հանրապետությունում զարգանում էր նաև հասարակական–քաղաքական կյանքը: Լայն գործունեություն ծավալեցին քաղաքական կուսակցությունները և հասարակական կազմակերպությունները: ***Գործում էին 8 քաղաքական կուսակցություններ***: Դրանցից 3–ը հայ ազգային ավանդական կուսակցություններն էին՝ հնչակյան, դաշնակցական և արմենականների իրավահաջորդ՝ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը:

Անկախության հռչակումից հետո հայ ազգային կուսակցություններն ու կազմակերպությունները վերանայեցին իրենց ծրագրերն ու խնդիրները:

Առաջին հանրապետության գոյության ընթացքում (1918–1920 թթ.) ՀՅԴ–ն եղել է հիմնական կառավարող կուսակցությունը: Երկու անգամ՝ Հայ ժողովրդական կու-

սակցության (ՀԺԿ) և էսէռների (սոցիալիստ–հեղափոխականների) հետ կազմել է ***կոալիցիոն կառավարություն***:

1920 թ. ձևավորվեց Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցությունը, որը Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ ձգտում էր Հայաստանում զավթելու իշխանությունը:

Բոլոր կուսակցությունները, բացի բոլշևիկներից, ազգի և պետության համար ճակատագրական պահերին պաշտպանում էին կառավարությանը:

Հասարակական կազմակերպություններից էին արհեստակցական միությունները (արհմիությունները), կանանց և գյուղացիական կազմակերպությունները, դաշնակցական երիտասարդական միությունը, սկաուտների (ռազմամարզական), բոլշևիկյան «Սպարտակ» երիտասարդական կազմակերպությունը և այլն:

Այսպիսով՝ երկրի հասարակական–քաղաքական կյանքն իրականում աշխույժ էր, և ժողովուրդը մասնակցում էր պետականաշինությանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին ՀՀ տնտեսական ծանր դրության պատճառները: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այն:
2. ՀՀ կառավարությունն ի՞նչ արտակարգ միջոցառումներ իրականացրեց. դրանք ի՞նչ արդյունքներ ունեցան:
3. Հողային քաղաքականությունը ինչո՞ւ շոշափելի արդյունքներ չտվեց:
4. Ներկայացրե՛ք երկրի զարգացման նպատակով ՀՀ կառավարության իրականացրած քայլերը: Թվարկե՛ք հայ դրամատերերին, որոնք մտադիր էին կամ իրական ներդրումներ արեցին Հայաստանում:
5. Քաղաքական ի՞նչ կուսակցություններ էին գործում ՀՀ–ում. վերհիշե՛ք, թե երբ, որտեղ և ովքեր էին դրանք հիմնադրել: Ե՞րբ է ձևավորվել Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցությունը:
6. Հասարակական ի՞նչ կազմակերպություններ էին գործում ՀՀ–ում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ամերկոմ, կոալիցիոն կառավարություն, արհմիություններ, սկաուտական միություն, «Սպարտակ» երիտասարդական կազմակերպություն

§ 4. ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆԸ ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՎՏԱՆԳՆԵՐԸ

Թուրք–թաթարական խռովությունները: Առաջին հանրապետության օրոք մշտապես առկա էին երկրի կայունությանը սպառնացող վտանգներ: Դրանք առաջին հերթին Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի ներսում կազմակերպվող ***թուրք–թաթարական խռովություններն*** էին: Այդ երկրները ձգտում էին զավթել Հայաստանի մի շարք տարածքներ՝ Կարս, Ղարաբաղ (Արցախ), Զանգեզուր, Նախիջևան և այլն:

Երկրի կայունության դեմ ուղղված քայքայիչ գործողությունները կազմակերպվում էին թուրքական գործակալների և Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության կողմից:

ՀՀ տարածքում բնակվող թուրք–թաթարական բնակչության առկայությունը հեշտացնում էր զանազան սադրանքների և լրտեսական գործողությունների իրականացումը: Ինքնահռչակ թուրք–թաթարական հակապետական կազմավորումները խափանում էին Հայաստանի հաղորդակցության ուղիների աշխատանքը: Նրանք ունեին զինված ուժեր: Զենք, զինամթերք ու սպաներ էր մատակարարում Թուրքիան, իսկ դրամական միջոցներ՝ Ադրբեջանը:

Թուրք–թաթարական խռովություններն ընդգրկել էին Օլթիից մինչև Նախիջևան ընկած տարածքները: Մուսուլմանների զինված ելույթը սկսվեց ***1919 թ. հուլիսին*** Բեյուք–Վեդիից: ՀՀ իշխանությունները նախ փորձեցին խաղաղ ճանապարհով վերջ տալ այդ խռովություններին, սակայն՝ անարդյունք: 1919 թ. սեպտեմբերին հաջողվեց հսկողություն սահմանել խռովարար շրջանների նկատմամբ, բայց դրանք շարունակվեցին նաև հաջորդ տարվա ամռանը: Հունիսին ճնշվեցին Զանգիբասարի (ներկայիս Մասիս) շրջանի, հուլիսին՝ Բեյուք–Վեդիի և Շարուր–Նախիջևանի թուրք–թաթարական զինված ելույթները:

Այսպիսով՝ 1920 թ. ամռանը հիմնականում վերջ էին դրվել երկրի կայունությանը սպառնացող վտանգներին:

Մայիսյան ապստամբությունը: Հայաստանի Հանրապետության կայունությունը խախտվեց նաև 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությամբ: Դա Հայաստանի բոլշևիկների զինված ելույթն էր երկրում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար:

1920 թ. ապրիլի 28–ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումը հայ բոլշևիկներին իշխանությունը գրավելու հնարավորություն ընձեռեց: Նրանք որոշեցին Աշխատավորների միջազգային օրվան՝ մայիսի 1–ին նվիրված Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցող խաղաղ ցույցերը վերածել ապստամբության: Հենց սկզբից ապստամբների կողմն անցան ***«Վարդան Զորավար» զրահագնացքը***՝ կապիտան ***Սարգիս Մուսայելյանի*** հրամանատարությամբ, և քաղաքի զինվորական կայազորի մեծ մասը:

Բոլշևիկների Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն փորձեց Հայաստանի կոմիտեից՝ Արմենկոմից, զինված ապստամբություն սկսելու թույլտվություն ստանալ: Արմենկոմի համար նպատակահարմար էր ապստամբությունը սկսել Ղազախից, որպեսզի

Գևորգ Ե Սուրենյանց

Համո Օհանջանյան
ՀՀ երրորդ վարչապետ

Խորհրդային Ադրբեջանում գտնվող ռուսական 11–րդ կարմիր բանակի զորամասերը հայ բոլշևիկներին զինված օգնություն ցուցաբերեին:

Ի վերջո, մայիսի 7–ին Ալեքսանդրապոլում հրավիրված բոլշևիկների խորհրդակցությունը որոշեց ապստամբությունը միաժամանակ սկսել Ղազախից և Ալեքսանդրապոլից: Այնուհետև հաղթանակած ապստամբ ուժերը շարժվելու էին Երևան՝ այն գրավելու համար:

Հայ բոլշևիկները ստեղծեցին ***Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՌՀԿ):*** Զինված ուժերի հրամանատար նշանակվեց Սարգիս Մուսայելյանը:

ՀՀ իշխանությունները քայլեր կատարեցին բոլշևիկյան ապստամբությունը ճնշելու համար: Հրաժարական տված վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի կառավարությանը փոխարինեց ***Համո Օհանջանյանի բյուրո–կառավարությունը***: Վերջինս այդպես կոչվեց, որովհետև կազմվեց դաշնակցության ղեկավար մարմնի՝ բյուրոյի անդամներից: Սահմանվեցին խիստ պատիժներ: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե–ն ժողովրդին խոհեմության և միասնության կոչ արեց:

Կառավարության ներկայացուցիչների և բոլշևիկների միջև բանակցություններն արդյունք չտվեցին: Այդ ընթացքում ապստամբություն սկսվեց նաև Կարսում: ***Մայիսի 10–ին Ալեքսանդրապոլի ՌՀԿ–ն*** հայտարարեց իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու մասին: Հակակառավարական տրամադրություններ կային նաև Սարիղամիշում, Նոր Բայազետում (այժմ՝ Գավառ), Ղազախում, Դիլիջանում և այլուր: Բանակցություններ սկսվեցին կառավարության ներկայացուցիչների և ապստամբների միջև: Անձնատուր լինելու առաջարկը ապստամբները մերժեցին:

Կառավարությունն Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց հիմնականում արևմտահայ կամավորներից բաղկացած մի զորամաս՝ ***Սեպուհի*** հրամանատարությամբ: Կառավարությունը ***մայիսի 13–ին*** Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկներին վերջնագիր ներկայացրեց՝ անձնատուր լինելու մասին: Ուրիշ ելք չունենա-

լով՝ ապստամբներն առանց դիմադրության քաղաքը հանձնեցին: Ապստամբության կենտրոնի պարտությունը բոլշևիկներին ստիպեց այլ վայրերում ևս դադարեցնել հակապետական ելույթները:

Մայիսյան ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ: Բոլշևիկյան կազմակերպությունները հայտարարվեցին օրենքից դուրս: Պարտությունն անխուսափելի էր, որովհետև նախ՝ Ռուսաստանը դեռևս Հայաստանի խորհրդայնացման ուղղությամբ գործնական քայլեր չէր կատարել, բացի այդ՝ ժողովուրդը չէր աջակցում բոլշևիկներին: Երևանում ևս ապստամբություն տեղի չունեցավ:

Իշխանությունը զավթելու բոլշևիկների այս փորձը ձախողվեց, ավելին՝ այն թուլացրեց երկրի պաշտպանունակությունը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Պետության կայունությանը սպառնացող ինչ վտանգներ կային ՀՀ–ում: Ո՞ր երկրներն էին աջակցում ներքին խռովարարներին և ինչո՞ւ: ՀՀ իշխանություններին ե՞րբ և ինչ միջոցներով հաջողվեց ճնշել հակապետական ապստամբությունները:
2. Ո՞րն էր 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության գլխավոր նպատակը: Ինչ ղեկավար մարմին ստեղծեցին բոլշևիկները: Ներկայացրե՛ք նրանց ապստամբական պլանը:
3. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց ՀՀ կառավարությունը բոլշևիկների ելույթը ճնշելու համար: Պարզաբանե՛ք «բյուրո–կառավարություն» հասկացությունը:
4. Ինչ ընթացք և ավարտ ունեցավ Մայիսյան ապստամբությունը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արմենկոմ, Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե, «Վարդան Զորավար» զրահագնացք, Սարգիս Մուսայելյան, Համո Օհանջանյան, բյուրո–կառավարություն, Մեպուհ

§ 5. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Կրթության կազմակերպումը: Անկախության հռչակումից հետո, չնայած գոյություն ունեցող բազմաթիվ դժվարություններին, որոշակի քայլեր կատարվեցին նաև երկրի մշակույթը զարգացնելու ուղղությամբ: Պետությունն իր ձեռքը վերցրեց կրթության կազմակերպման գործը: Նորոգվեցին դպրոցական շինությունները, և փորձ կատարվեց ստեղծելու ազգային նոր դպրոց:

Հանրապետության տարածքում գործող նախկին պետական, եկեղեցական–ծխական և այլ տիպի դպրոցներն ազատ գործելու հնարավորություն ստացան: Մանկավարժներն ու աշակերտներն ակտիվորեն մասնակցեցին 1919 թ. Հայաստանի Հանրապետության անկախության տարեդարձի տոնական միջոցառումներին:

Աստիճանաբար ստեղծվեց դպրոցական կրթության համակարգը: Այն երկաստիճան էր՝ տարրական և միջնակարգ: Դպրոցական կրթության կազմակերպման գործում անուրանալի դեր խաղացին Հանրային կրթության և արվեստի նախարար ***Նիկոլ Աղբալյանը*** և նշանավոր մանկավարժ ***Գուրգեն Էդիլյանը***:

Պետական դպրոցներում ուսումնական գործընթացն ազգայնացված էր: Ռուսերենը դասվում էր օտար լեզուների շարքին: Զգացվում էր դասագրքերի կարիք, որոնց պակասը լրացվում էր Թիֆլիսի հայկական դպրոցների օգնությամբ:

Հիմնվեցին ***մասնագիտացված դպրոցներ***: Նոր Բայազետում և Դիլիջանում բացվեցին գյուղատնտեսական դպրոցներ, իսկ Ալեքսանդրապոլում՝ տեխնիկական միջնակարգ դպրոց:

Կառավարության ջանքերով տարբեր վայրերում՝ Երևանում, Կարսում, Լոռիում, Փամբակում և այլուր, բացվում էին դպրոցներ ազգային փոքրամասնությունների՝ թուրք–թաթարների, ռուսների և հույների համար: Այդ դպրոցների մեծ մասը պահվում էր պետական միջոցների հաշվին: Կառավարությունը նախատեսել էր դպրոցներ բացել նաև ասորական և քրդական համայնքների համար: Միևնույն ժամանակ

Ուսուցչական սեմինարիայի շենքը Երևանում

անապահով վիճակում էին Վրաստանում և Ադրբեջանում գործող հայկական դպրոցները: Միայն Վրաստանում գործում էր 80 հայկական դպրոց, որոնք Հայաստանի կառավարության կողմից ստանում էին որոշակի աջակցություն:

Ուսուցչական կադրեր պատրաստելու նպատակով ***1919 թ. սեպտեմբերին բացվեց ուսուցչական սեմինարիա***:

Հայաստանի մշակութային կյանքում կարևոր իրադարձություն էր ***պետական համալսարանի հիմնումը***, որի մասին որոշում ընդունվեց ***1919 թ. մայիսի 16–ին***: Համալսարանի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ ***1920 թ. հունվարի 31–ին Ալեքսանդրապոլում***, որտեղ էլ կայացան առաջին կիսամյակի պարապմունքները: 1920 թ. հունիսին համալսարանը փոխադրվեց Երևան: Վրաստանից Մայիլյան եղբայրները 1 միլիոն ռուբլի նվիրաբերեցին համալսարանին: Նվիրատվությունները շարունակվեցին նաև հետագայում:

Սկզբում գործում էր միայն պատմալեզվաբանական բաժանմունքը՝ 261 ուսանողով և ունկնդիրով: Նախատեսվում էր բացել նաև իրավաբանական և բժշկական բաժանմունքներ: Համալսարանի առաջին տեսուչ (ռեկտոր) էր հաստատվել պրոֆեսոր Յուրի Ղամբարյանը:

Գրական կյանքը և արվեստը: Միջոցներ ձեռնարկվեցին թանգարանային և գրադարանային համակարգը կազմակերպելու, հնագիտական հուշարձանները պահպանելու, գրական կյանքը զարգացնելու ուղղությամբ:

1919 թ. հուլիսին ստեղծվեց ***Հնությունների պահպանման կոմիտե***, որի ստեղծման գործում մեծ դեր խաղաց հայ ականավոր ճարտարապետ Ա. Թամանյանը: 1920 թ. հուլիսին կազմավորվեց գիտական մեծ արշավախումբ Հայաստանի հնագիտական քարտեզը կազմելու նպատակով, իսկ ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը օգոստոսից վերսկսեց Անիի ընդհատված պեղումները:

Գրական կյանքում առաջին խոշոր իրադարձությունը 1919 թ. մարտին խորհրդարանի դահլիճում ամենայն հայոց բանաստեղծ Հ. Թումանյանի ծննդյան 50–ամյա հո-

Ս. Հռիփսիմեի անվան օրիորդաց գիմնազիայի շենքը Երևանում՝ Ամերիկյան փողոցում

բելյանի նշումն էր: Իսկ 1919 թ. հուլիսի 4–ին գրողների նախաձեռնությամբ գումարվեց Հայաստանի գրական ընկերության հիմնադիր ժողովը, որտեղ Ն. Աղբալյանի գլխավորությամբ ընտրվեց վարչություն:

Հայաստանի անկախության հռչակումը ողջունեցին նաև հայ գրողները: Նրանցից շատերը՝ Ա. Ահարոնյանը, Ն. Աղբալյանը, Լ. Շանթը և ուրիշներ, անմիջական մասնակցություն ունեին պետության կառավարմանը:

1919 թ. որոշում ընդունվեց Հայոց ազգագրական ընկերության՝ Թիֆլիսում ունեցած գույքի հիման վրա Երևանում հիմնել ***Ազգագրական–մարդաբանական թանգարան***: Ճանաչված նկարիչներ Գ. Բաշինջաղյանի, Մ. Սարյանի, Հ. Թադևոսյանի և այլոց մասնակցությամբ 1919 թ. մայիսին Երևանում բացվեց հայ արվեստագետների ցուցահանդեսը:

1919 թվականից զարգացում ունեցավ նաև երաժշտական կյանքը: Մայիսի վերջին մի խումբ երաժշտասերների նախաձեռնությամբ հիմնվեց «Կոմիտաս» երաժշտական ընկերությունը, որի նպատակն էր նյութապես օգնել Փարիզի հոգեբուժարաններից մեկում գտնվող մեծանուն երաժիշտ Կոմիտասին:

Այսպիսով՝ Հայաստանի առաջին հանրապետությունում մշակութային կյանքը աշխուժանում էր: Գաղթօջախներից մայր հայրենիք վերադարձան մշակույթի բազմաթիվ գործիչներ, որոնք խորհրդային շրջանում համաշխարհային ճանաչում ձեռք բերեցին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Առաջին հանրապետությունն ինչ դժվարություններ ուներ կրթության բնագավառում: Դպրոցական կրթության ինչ համակարգ ստեղծվեց: Ո՞ւմ հաշվին էին պահվում ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների դպրոցները:
2. Ովքե՞ր ունեն մեծ ներդրում Առաջին հանրապետության կրթական կյանքի զարգացման գործում:
3. Ե՞րբ է ստեղծվել պետական համալսարանը, որտե՞ղ է այն սկսել գործել: Այժմ ինչ անուն ունի այդ համալսարանը:
4. Ի՞նչ միջոցառումներ իրականացրեց Առաջին հանրապետությունը գրական կյանքը և արվեստը զարգացնելու ուղղությամբ:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երկաստիճան դպրոցական համակարգ, Պետական համալսարան, Հնությունների պահպանման կոմիտե, Թորոս Թորամանյան, Նիկոլ Աղբալյան, Գուրգեն Էդիլյան, Լևոն Շանթ

ԳԼՈՒԽ II
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

§ 6. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԵՎԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

Արտաքին հարաբերությունները և դիվանագիտական կապերը: Բաթումի պայմանագրով Հայաստանը չէր կարող կապեր հաստատել Օսմանյան կայսրության դեմ դեռևս պատերազմող Անտանտի երկրների հետ: Պայմանագրի՝ Հայաստանի համար ծանր պայմանները վերանայելու նպատակով Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք ***Կոստանդնուպոլսում*** գործունեություն էր ծավալել Հայաստանի դիվանագիտական առաքելությունը՝ ***Ավետիս Ահարոնյանի*** գլխավորությամբ: ***Բեռլինում*** և ***Վիեննայում*** էր հայկական մեկ այլ պատվիրակություն՝ ***Համո Օհանջանյանի*** գլխավորությամբ:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում ստորագրված զինադադարն ազդարարեց Օսմանյան կայսրության պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում: ***Ուժը կորցրին Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը:*** Նոր թափ ստացավ Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական կապերի հաստատման գործընթացը: Դիվանագիտական ներկայացուցչություններ հիմնվեցին աշխարհի 40-ից ավելի պետությունների մայրաքաղաքներում՝ Փարիզում, Լոնդոնում, Հռոմում, Բեռլինում, Վաշինգտոնում, Տոկիոյում, Աթենքում, Կ. Պոլսում, Կահիրեում, Թեհրանում, Բաքվում, Թիֆլիսում և այլուր: Երևանում բացվեցին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Իրանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և այլ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցչություններ:

Դիանա Աբգար (Աղաբեկյան)
Հայ, ինչպես նաև աշխարհում առաջին կին դիվանագետը

ՀՀ արտաքին քաղաքականության կարևոր խնդիրներից էր հարաբերությունների կարգավորումն անմիջական հարևանների հետ: Պատմականորեն ձևավորված և ցարական տիրապետության ժամանակներից մնացած ազգային, տարածքային-սահմանային և այլ խնդիրների պատճառով փոխադարձ անվստահություն կար Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ: Լուրջ խնդիրներ կային նաև Օսմանյան կայսրության հետ հարաբերություններում:

Ի տարբերություն վերջինների՝ բարեկամական սերտ կապեր հաստատվեցին Հայաստանի ու Իրանի միջև:

Հակոբ Բագրատունի

Հայ–վրացական հարաբերությունները: Նորանկախ երկու պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների հաստատմանը խոչընդոտում էին տարածքային խնդիրները: Վրաստանը ձգտում էր տիրանալու Ախալքալաքի և Բորչալուի հայկական գավառներին:

Վրացական կողմի անզիջում կեցվածքի պատճառով պատերազմից խուսափել չհաջողվեց: 1918 թ. հոկտեմբեր–նոյեմբեր ամիսներին վրացական իշխանությունները Լոռու, Ախալքալաքի և Ախալցխայի շրջաններում դիմեցին նախահարձակ գործողությունների: Փակվեցին նաև Հայաստան մտնող ճանապարհները:

Հայաստանը դեկտեմբերի սկզբից դիմեց վճռական քայլերի: Կառավարության հրահանգով հայկական բանակային զորամասերը ***Դրոյի (Դրասպարամապ Կանայան)*** հրամանատարությամբ անցան հակահարձակման և համառ մարտերից հետո մինչև դեկտեմբերի վերջերը ազատագրեցին զինագրաված հայկական տարածքները: Երկշաբաթյա պատերազմն ավարտվեց Անտանտի զինվորական ներկայացուցիչների միջնորդությամբ. ***1918 թ. դեկտեմբերի 31–ին*** կողմերի միջև կնքվեց զինադադար:

1919 թ. հունվարի 9–17–ը Թիֆլիսում գումարվեց հայ–վրացական հաշտության խորհրդաժողով: ***Լոռին հայտարարվեց «չեզոք գոտի»***, Ջավախքը՝ վիճելի տարածք: Վրաստանը վերաբացեց Հայաստան մտնող հաղորդակցության ուղիները: Կողմերի միջև վերականգնվեցին բարեկամական հարաբերությունները:

1920 թ. աշնանը՝ թուրք–հայկական պատերազմի ժամանակ, Վրաստանի առաջարկությամբ ժամանակավորապես վրացական զորքեր մտցվեցին «Լոռու չեզոք գոտի»: Դրանով նախատեսվում էր կանխել թուրքական զորքերի մուտքը Լոռի, սակայն վրացական կողմը, խախտելով Հայաստանի հետ համաձայնագիրը, Լոռիում հաստատեց վրացական գեներալ–նահանգապետություն:

Սեբաստացի Մուրադ

Հայ–ադրբեջանական հարաբերությունները: Լարված էին Հայաստանի հարաբերությունները Ադրբեջանի հետ: Վերջինս չհիմնավորված հավակնություններ ուներ Նախիջևանի, Շարուր–Դարալագյազի (Վայոց Ձոր), Զանգեզուրի (Սյունիք), Ղարաբաղի (Արցախ) և հայկական այլ տարածքների նկատմամբ: Դրան նպաստում էր նաև թուրքական զորքերի ռազմարշավը դեպի Բաքու, որը սկսվեց 1918 թ. հունիսի կեսերին:

Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների հայությանը սպառնացող նոր տեղահանությունների ու կոտորած-

ների վտանգի գիտակցումը ստիպեց Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին զբաղվել ինքնապաշտպանության կազմակերպմամբ: Գլխավոր դերերում էին ***Համազասպը, Գրիգոր Կորգանովը (Ղորղանյան)***, գեներալ ***Հակոբ Բագրատունին***, ***Սեբաստացի Մուրադը, Սեպուհը*** և այլք: Հերոսական ինքնապաշտպանության շնորհիվ տասնյակ հազարավոր հայերի հաջողվեց խուսափել կոտորածներից: Այդուհանդերձ, քաղաք ներխուժած թուրքական զորքերը և թուրք–թաթարական ուժերը 1918 թ. սեպտեմբերի կեսերին մտան Բաքու և կոտորեցին տեղի մոտ 30 հազար հայերի:

Գարեգին Նժդեհ
(1886–1955)

«Երբեք առանց Սյունիքի՝ առանց Հայաստանի աշխարհագրական այդ ուժեղ ողնաշարի, մեր ամբողջական հայրենիքը գոյություն ունենալ չի կարող»:

Մուդրոսի զինադադարից հետո, երբ Թուրքիան հանեց զորքերը տարածաշրջանից, Բաքվում ամրապնդվեցին Մեծ Բրիտանիայի դիրքերը: Անմիջապես բացահայտվեց բրիտանացիների ադրբեջանամետ քաղաքականությունը՝ պայմանավորված Բաքվի նավթի գործոնով: Բրիտանացիների պահանջով նախ կասեցվեց Զանգեզուրից արցախահայությանն օգնության շտապող զորավար Անդրանիկի ջոկատի առաջխաղացումը դեպի Շուշի, իսկ 1919 թ. հունվարին Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից ***Արցախի և Զանգեզուրի*** ժամանակավոր գեներալ–նահանգապետ նշանակվեց հայատյաց Խոսրով բեկ Սուլթանովը:

Հայկական մեկ այլ երկրամասի՝ ***Նախիջևանի*** կառավարումը բրիտանացիների համաձայնությամբ 1919 թ. գարնանից հանձնվեց Հայաստանին: Սկսվեց հայ գաղթականության վերադարձը հայրենի օջախներ: Սակայն հայկական իշխանությունների նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված թուրք–թաթարական բնակչությունը Ադրբեջանի և Թուրքիայի հովանավորությամբ դիմեց զինված խռովության: 1919 թ. վերջին երկրամասը մեծ մասամբ հայաթափվեց:

1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին հայ–ադրբեջանական կռիվները նոր թափ ստացան: Նախիջևանի Գողթան գավառի և Ղափանի (Կապան) տարածաշրջանի ինքնապաշտպանությունն ամրապնդելու նպատակով դեռ 1919 թ. երկրորդ կեսին այստեղ էր ժամանել ռազմական և քաղաքական հմուտ գործիչ ***Գարեգին Նժդեհը***: Նրան շուտով հաջողվեց Զանգեզուրը վերածել ամուր պաշտպանված ամրոցի:

Արցախում լարված իրավիճակը խորանում էր: 1920 թ. մարտին ադրբեջանական բանակը դիմեց լայնածավալ հարձակման, որի ընթացքում տեղի ունեցան Շուշիի և շրջակա հայկական գյուղերի բազմահազար անզեն բնակիչների ջարդեր: ***Արցախին շուրով օգնության հասան զորավարներ Դրոյի և Նժդեհի զորամասերը:*** Արցախա-

հայության 9–րդ համագումարը ***1920 թ. ապրիլի 25–ին երկրամասը հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության մաս***:

Իրադրությունը երկրամասում կտրուկ փոխվեց ապրիլի վերջին: Դա պայմանավորված էր տարածաշրջանում Խորհրդային Ռուսաստանի աշխուժացմամբ և վերջինիս կողմից Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բաթումի պայմանագիրը վերանայելու նպատակով ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը:
2. Ե՞րբ է սկսվել ՀՀ–ի դիվանագիտական կապերի հաստատման գործընթացը: Ո՞ր երկրների մայրաքաղաքներում էր ՀՀ–ն հիմնել դիվանագիտական ներկայացուցչություններ: Ո՞ր պետությունները Երևանում բացեցին դիվանագիտական ներկայացուցչություններ: Քարտեզի վրա ցո՛ւյց տվեք այն պետությունները և դրանց մայրաքաղաքները, որտեղ ՀՀ–ն հիմնել էր դիվանագիտական ներկայացուցչություններ, և այն երկրները, որոնք դիվանագիտական ներկայացուցիչներ ունեին Երևանում:
3. 1918 թ. վերջին ինչո՞ւ էին սրվել հայ–վրացական հարաբերությունները: Ի՞նչ ընթացք և ավարտ ունեցան նրանց միջև հակասությունները:
4. Որո՞նք էին հայ–ադրբեջանական լարված հարաբերությունների պատճառները: Ի՞նչ ընթացք ունեցավ Արցախի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի համար պայքարը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էր Մեծ Բրիտանիան Անդրկովկասում ադրբեջանամետ քաղաքականություն վարում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մուդրոսի զինադադար, հայ–վրացական 1918 թ. պատերազմ, «Լոռու չեզոք գոտի», գեներալ Հակոբ Բագրատունի, Նախիջևանի հայաթափում, Գարեգին Նժդեհ

§ 7–8. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՓԱՐԻԶԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ: ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Հայկական պատվիրակությունները Փարիզի խորհրդաժողովում: Առաջին աշխարհամարտի արդյունքներն ամփոփելու նպատակով ***1919 թ. հունվարի 18–ին Փարիզում սկսվեց խաղաղության խորհրդաժողովը***: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և արևմտահայերն առանձին պատվիրակություններ ուղարկեցին Փարիզ: Առաջինը գլխավորում էր ***Ավետիս Ահարոնյանը***, իսկ արևմտահայերի Ազգային պատվիրակությունը՝ ***Պողոս Նուբար*** փաշան:

Հայկական երկու պատվիրակությունները ***1919 թ. փետրվարի 12–ին*** Փարիզում ստորագրեցին ***հայկական պահանջների համարեղ հուշագիր***: Դրանով պահանջվում էր ճանաչել Միացյալ Հայկական անկախ պետությունը, որը ներառելու էր Արևմտյան Հայաստանի յոթ նահանգները, Կիլիկիայի չորս գավառները, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ընդլայնված սահմաններով: Առաջարկվում էր առնվազն 20 տարով դաշնակից պետություններից մեկին տալ Հայաստանի հովանավորության մանդատ: Պահանջվում էր նաև պատժի ենթարկել հայկական ջարդերի կազմակերպիչներին, Թուրքիային պարտավորեցնել հատուցելու հայերի կրած վնասները:

Միացյալ Հայաստանի հռչակումը: Փարիզի խորհրդաժողովում և միջազգային ասպարեզում միասնաբար հանդես գալու անհրաժեշտությունը հրամայական էր դարձնում Միացյալ Հայաստանի հռչակումը: Դրան էին ձգտում թե՛ արևմտահայությունը, թե՛ արևելահայությունը:

1919 թ. փետրվարին Երևանում գումարված ***Արևմտահայերի 2–րդ համագումարը*** բանաձև էր ընդունել ***Միացյալ և ազատ Հայաստան հռչակելու մասին***: «Ամբողջական Հայաստանի անկախության» մասին հայտարարություն ընդունվեց նաև Պողոս Նուբարի նախաձեռնությամբ ***1919 թ. փետրվար–ապրիլին Փարիզում*** կայացած Հայոց ազգային համագումարում:

1919 թ. մայիսի 28–ին՝ Հայաստանի անկախության հռչակման առաջին տարեդարձի օրը, ՀՀ կառավարությունը հանդիսավոր պայմաններում ընդունեց «Միացյալ

Փարիզի Հայոց ազգային համագումարի մասնակիցները, 1919 թ.

Պողոս Նուբար
Ազգային պատվիրակության ղեկավար, ՀԲԸՄ–ի հիմնադիր

Հայաստանի անկախության հայտարարման ակտը»: Պատմական այդ փաստաթղթում մասնավորապես նշվում էր. ***«Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան–բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իրրև անկախ պետական միություն»***:

Հայկական հարցը Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում: Հայկական հարցի շուրջ միջազգային քննարկումները շարունակվեցին մեկ տարուց ավելի: Հայաստանի մանդատի հավանական թեկնածու էր համարվում ԱՄՆ–ն: 1919 թ. սեպտեմբերին տարածաշրջան գործուղվեց ամերիկացի գեներալ Ջեյմս Հարբորդի գլխավորած պատվիրակությունը: Այն առաջարկեց Հայաստանի և Այսրկովկասի համար սահմանել մեկ ընդհանուր ամերիկյան մանդատ:

1920 թ. հունվարին Փարիզում տեղի ունեցած ԱՄՆ–ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ղեկավարների նիստը ***դե ֆակտո (փաստացի) ճանաչեց Հայաստանի կառավարությունը***: Այդ երկար սպասված իրադարձությունը Երևանում տոնվեց մեծ հանդիսավորությամբ:

1920 թ. ապրիլին Իտալիայի Սան Ռեմո քաղաքում կայացած խորհրդաժողովում վերջնականապես մշակվեց Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Այդ կապակցությամբ Սան Ռեմո էին հրավիրվել Ա. Ահարոնյանը և Պ. Նուբարը: Դաշնակիցները թեև հավանություն տվեցին միացյալ հայկական պետության ստեղծմանը, սակայն հարցը շարունակում էին կապել ԱՄՆ–ի կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու խնդրին: Ուստի նման առաջարկով Սան Ռեմոյից դիմեցին ԱՄՆ–ի կառավարությանը և անձամբ ԱՄՆ նախագահ ***Վուդրո Վիլսոնին***: Վերջինիս, ***«որպես անկախ և անաչառ արբիտրի (իրավարարի)»***, առաջարկվում էր որոշել հայ–թուրքական սահմանի հարցը: ***1920 թ. ապրիլի 23–ին ԱՄՆ–ի կառավարությունը փաստացի ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը***, իսկ նախագահ Վիլսոնը համաձայնեց ստանձնել իրավարարի առաքելությունը: Սակայն ***հունիսի 1–ին ԱՄՆ–ի Սենատը մերժեց Հայաստանի մանդատը***:

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ

Սևրի պայմանագիրը: Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովի որոշումները դրվեցին ***1920 թ. օգոստոսի 10–ին*** Փարիզի արվարձան ***Սևրում*** Թուրքիայի հետ ստորագրված հաշտության պայմանագրի հիմքում: Գլխավոր դաշնակից տերությունների հետ միասին պայմանագիրը ստորագրեց նաև Հայաստանը: ***Սևրի պայմանագրով Թուրքիան Հայաստանը ճանա–***

Հայկական երկու պատվիրակությունները

չում էր ազատ և անկախ պետություն: Սահմանի վերջնական որոշումը հանձնարարվում էր ԱՄՆ նախագահին, իսկ կողմերը պարտավորվում էին անվերապահորեն ընդունել միջնորդական իրավարար վճիռը: Այսպիսով՝ կարծես իրականանում էր հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը. իր արդարացի լուծումն էր ստանում Հայկական հարցը, ստեղծվելու էր Միացյալ և անկախ Հայաստան:

Սևրի պայմանագիրը, ցավոք, չվավերացվեց՝ մնալով որպես չիրագործված միջազգային փաստաթուղթ: Գլխավոր պատճառն այն էր, որ պայմանագիրը ստորագրած Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունը երկրում այլևս չուներ փաստական իշխանություն. այն պատկանում էր Մուսթաֆա Քեմալի գլխավորած Անկարայի կառավարությանը: Վերջինս ոչ միայն չճանաչեց Սևրի պայմանագիրը, այլև դիմեց դիվանագիտական և ռազմական բոլոր միջոցներին՝ այն տապալելու համար: Իսկ դաշնակից տերություններից ոչ մեկը ճնշում չգործադրեց քեմալականների վրա:

Այդուհանդերձ, ***1920 թ. նոյեմբերի 22-ին ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնը հրապարակեց իր իրավարար վճիռը հայ-թուրքական սահմանագծի վերաբերյալ***: Ըստ դրա՝ Միացյալ Հայաստանը պետք է ստանար Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, գրեթե ամբողջ Էրզրումի (Կարին) նահանգը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ներառյալ նավահանգիստը: Ընդհանուր առմամբ այդ տարածքը կազմելու էր ***ավելի քան 90 հազար քառ. կմ***: Միավորվելով գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության հետ, որի տարածքը 1920 թ. կեսերին կազմում էր ***շուրջ 70 հազար քառ. կմ***, հայկական անկախ և միացյալ պետությունը ստեղծվելու էր ***ավելի քան 160 հա-***

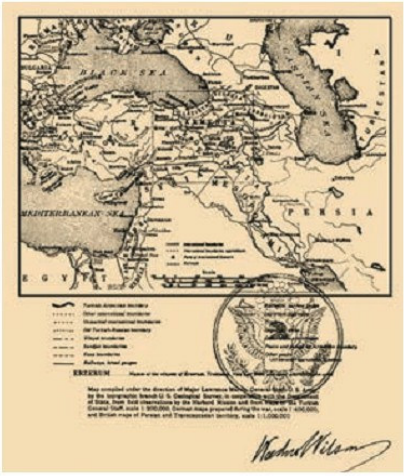

ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոն

զար քառ. կմ ընդհանուր տարածքի վրա՝ ելք ունենալով դեպի Սև ծով:

Ինչպես Սևրի պայմանագիրը, այնպես էլ դրանից բխող՝ հայ–թուրքական սահմանի վերաբերյալ Վիլսոնի իրավարար վճիռը չիրագործվեցին: Այդուհանդերձ, դրանք այսօր էլ գործնական նշանակություն ունեն, որովհետև Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքների միջազգային ճանաչումն են:

Իրադրությունը Կիլիկիայում և կիլիկիահայությունը: Սևրի պայմանագրով Կիլիկիան չէր ներառվելու ստեղծվող հայկական պետության կազմում: Մուդրոսի զինադադարից հետո, երբ թուրքական զորքերը հեռացան Կիլիկիայից, վերջինս գրավեցին բրիտանական զորքերը և Արևելյան լեգեոնը: Իսկ 1919 թ. նոյեմբերին նրանց փոխարինեցին ֆրանսիական զորամասերը:

Ցեղասպանությունից մազապուրծ և տեղահանված կիլիկիահայերը խումբ–խումբ վերադարձան հայրենի օջախներ: Արդեն ***1920 թ. սկզբներին*** ամբողջ Կիլիկիայում ապրում էր ավելի քան ***150 000 հայ***: Հնարավոր տարբերակ էր Ֆրանսիայի հովանավորությամբ ստեղծել Կիլիկիայի Ինքնավար Հանրապետություն:

Տեղի հայկական զինված ուժերի հիմքը կազմելու էր դեռևս 1916 թ. հոկտեմբերին ստեղծված Արևելյան լեգեոնը (Հայկական լեգեոն): Վերջինիս կազմում կարող էին ընդգրկվել միայն հայ ու արաբ կամավորներ, իսկ հրամանատարները պետք է լինեին ֆրանսիացիներ: 1918 թ. աշնանը նրա կազմում կար ավելի քան 5000 զինվոր:

Սևրի պայմանագրի ստորագրումը, 1920 թ. օգոստոսի 10

ՄԻԱՅՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԸՍՏ ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ
Հայաստանի հանձնաժողովի սահմանները 1920 թ. մարտին
ՀՀ-ին և Թուրքիայի միջև սահմանը ըստ ԱՄՆ ընդհանուր Կոնգրեսի Վերջնական իրավական վճռի
Սկսնված Հայաստանի ՀՀ-ին անցնող տարածքը
Սկսնված Հայաստանի այն տարածքը, որը Վերջին Վիլսոնի որոշած սահմանից դուրս էր
Սկսնված Հայաստանի միլիթերիզմի ընդհանուր և ՀՀ-ին անցնող տարածքը
49 700 կմ² (40 000 կմ²)
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԵՎԱՆ
ՍԵՎԱՆԻ ԼԻՃ
ԵՐԵՎԱՆ
ԱՐԱՐԱՏ
ՍՈՒՐՄԱՆԻ ԳԱՎԱՌ

Պալատը, որտեղ ստորագրվել է Սևրի պայմանագիրը

Լեգեոնը փայլուն դրսևորել էր իրեն ***1918 թ. սեպտեմբերի 19-ի Արարայի ճակատամարտում*** (Պաղեստին) և մարտի ելքը վճռել հօգուտ Անտանտի զորքերի: Մուդրոսի զինադադարից հետո լեգեոնը տեղափոխվեց Կիլիկիա և զբաղեցրեց երկրամասի ռազմավարական կարևոր կետերը: Սակայն ֆրանսիական իշխանությունները հրաժարվեցին Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մտադրությունից և 1920 թ. օգոստոսին լուծարեցին լեգեոնը:

1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ադանայում հայ ազգային-քաղաքական ուժերը հռչակեցին Կիլիկիայի ինքնավարությունը: Կազմավորվեց կառավարություն ***Միհրան Տամատյանի*** գլխավորությամբ, որը, սակայն, ֆրանսիացիների միջամտությամբ շուտով լուծարվեց:

Կիլիկիահայերի համար լուրջ սպառնալիք էր քեմալական շարժումը: Քեմալականները հայաբնակ ***Մարաշ*** ներխուժեցին ***1920 թ. հունվարի կեսերին***: Կոտրելով հայության հերոսական դիմադրությունը և գրավելով քաղաքը՝ թուրքերը սրի քաշեցին մոտ 12 000 հայերի: Փրկվածները՝ մոտ 8000 մարդ, ստիպված էին լքել հայրենի օջախները և տեղափոխվել Սիրիա:

Թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ կիլիկիահայության ինքնապաշտպանությունն առավել կազմակերպված բնույթ կրեց ***Հաճնում*** և ***Այնթապում***:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքվեց ֆրանս-թուրքական պայմանագիր, որով հայաթափված Կիլիկիան հանձնվեց Թուրքիային:

Այսպիսով՝ կիլիկիահայությունը թեև հերոսական դիմադրություն ցուցաբերեց քեմալականներին, սակայն աջակցություն չստանալով Անտանտի երկրներից՝ հայրենազրկվեց և համալրեց Հայկական սփյուռքը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ և ինչո՞ւ գումարվեց Փարիզի հաշտության խորհրդաժողովը:
2. Հայկական ի՞նչ պատվիրակություններ էին մասնակցում խորհրդաժողովին. ովքե՞ր էին գլխավորում այդ պատվիրակությունները, և ի՞նչ պահանջներ նրանք ներկայացրին:
3. Ե՞րբ է ընդունվել «Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարման ակտը». գնահատե՛ք այդ իրադարձությունը:
4. Ե՞րբ է Սան Ռեմոյում մշակվել Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Հայկական կողմից ովքե՞ր էին մասնակցում այդ խորհրդաժողովին: Ե՞րբ է ԱՄՆ–ի կառավարությունը փաստացի ճանաչել ՀՀ–ն. ի՞նչ առաքելություն համաձայնեց ստանձնել Վ. Վիլսոնը:
5. Ե՞րբ և ո՞ւմ միջև է ստորագրվել Սևրի պայմանագիրը: Ներկայացրե՛ք Սևրի պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող մասը:
6. Ի՞նչ տեղի ունեցավ Կիլիկիայում Մուդրոսի զինադադարից հետո: Ի՞նչ գիտեք Արևելյան լեգեոնի (Հայկական լեգեոն) մասին: Ե՞րբ և որտե՞ղ է հռչակվել Կիլիկիայի ինքնավարությունը: Ներկայացրե՛ք կիլիկիահայության մղած ինքնապաշտպանական կռիվները: Ի՞նչ արդյունք ունեցան դրանք:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ նշանակություն ունեն Հայաստանի համար Սևրի պայմանագիրը և Վիլսոնի իրավարար վճիռը (օգտվե՛ք նաև համացանցի նյութերից):

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Փարիզի խորհրդաժողով, հայկական երկու պատվիրակություն, «Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարման ակտ», Սան Ռեմո, Սևր, Վուդրո Վիլսոն, Հայաստանի մանդատ, Սևրի պայմանագիր, Վ. Վիլսոնի իրավարար վճիռ, Արևելյան լեգեոն (Հայկական լեգեոն), Արարայի ճակատամարտ, ինքնավար Կիլիկիա

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՀՀ կառավարության «Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարման ակտը»

Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան–բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբրև անկախ պետական միություն: Ուղիղ մեկ տարի առաջ ռուսահայերի համագումարից ընտրված Հայոց ազգային խորհուրդը հայտարարեց իրեն Անդրկով-

կայան հայկական գավառների բարձրագույն իշխանություն: Ազգային խորհրդի կազմած կառավարությունն այդ քաղաքական ակտի մասին պաշտոնապես պետությունների ներկայացուցիչներին հայտնելուց հետո՝ այս մեկ տարում, փաստորեն հաստատել է իր իշխանությունն Անդրկովկասի հայկական գավառներում: 1919 թ. փետրվար ամսին Երևան քաղաքում կայացած Արևմտահայ երկրորդ համագումարը հանդիսավոր կերպով հայտարարեց, որ նա Հայաստանը Միացյալ և անկախ է ճանաչում: Այժմ Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնված պապենական հայկական երկրների միացման և անկախության այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հայտարարում է, որ Միացյալ Հայաստանի պետական ձևն է Ռամկավար հանրապետությունը, և որ ինքը հանդիսանում է Միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը…

28 մայիսի, 1919 թ., ք. Երևան

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 198, ցուցակ 1, գործ 4, թերթ 1

Հատված Սևրի 1920 թ. օգոստոսի 10–ի պայմանագրից

Հոդված 88. Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը ազատ և անկախ պետություն, ինչպես դա արդեն արել են Դաշնակից տերությունները:

Հոդված 89. Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և Բարձր պայմանավորվող կողմերը համաձայնում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանազատումը թողնելու Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը և ընդունելու ինչպես նրա որոշումը, նույնպեսև այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքներն ապառազմականացնելու վերաբերյալ:

Հոդված 90. Այն դեպքում, եթե, 89–րդ հոդվածի համաձայն, սահմանագիծը որոշելիս հիշյալ վիլայեթների ամբողջ տարածքը կամ նրա մի մասը հանձնվի Հայաստանին, Թուրքիան այսօր արդեն հայտարարում է, որ որոշման օրից սկսած՝ ինքը հրաժարվում է հանձնված տարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից:

Ըստ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923)» գրքի (Երևան, 1972, էջ 672–683)

ԳԼՈՒԽ III ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

§ 9. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Հայ–ռուսական հարաբերությունները: ՀՀ դիվանագիտության կարևոր խնդիրներից էր Ռուսաստանի հետ կապերի հաստատումը: Այնտեղ խորհրդային իշխանության և նրա հակառակորդների միջև ընթացող քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով երկրի հարավում ու արևելքում առաջացել էին ոչ խորհրդային պետական կազմավորումներ: Վերջիններիս հետ հաստատվեցին բարեկամական հարաբերություններ, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանը չէր շտապում ճանաչել Հայաստանի անկախությունը՝ նրան համարելով Անտանտի դաշնակից:

1919 թ. ամռանը ծովակալ Ա. Կոլչակի գլխավորած Սիբիրի կառավարությանը կից հիմնվեց Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություն: Առավել սերտ էին Հայաստանի հարաբերությունները գեներալ Ա. Դենիկինի իշխանության տակ գտնվող Ռուսաստանի հարավի պետական կազմավորումների հետ: Այստեղ, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասում հանգրվանել էին ցեղասպանությունից փրկված 100 հազարից ավելի հայ գաղթականներ:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից (1920 թ. ապրիլի 28) հետո Խորհրդային Ռուսաստանի 11–րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը վերջնագրեր ներկայացրեց Հայաստանի կառավարությանը՝ Ղարաբաղից և Զանգեզուրից հայկական զորքերը դուրս բերելու պահանջով:

Հայ–ռուսական հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով 1920 թ. մայիսին Մոսկվա գործուղվեց Հայաստանի պատվիրակությունը՝ ՀՀ Խորհրդարանի փոխնախագահ Լևոն Շանթի գլխավորությամբ: Կողմերի հակադիր դիրքորոշումների պատճառով բանակցություններն ընդհատվեցին: Այդուհանդերձ, ***1920 թ. օգոստոսի 10–ին Թիֆլիսում կողմերի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր: Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը***, իսկ ՀՀ–ն համաձայնեց, որ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես ռազմակալվեն խորհրդային զորքերի կողմից:

Լևոն Շանթ

Քեմալական շարժումը և Հայաստանը: 1919 թ. կեսերից Թուրքիայի արևելյան շրջաններում ծավալվել էր Միլլի՝ ժողովրդական մի շարժում, որը ղեկավարի՝

Մուսթաֆա Քեմալ

Վլադիմիր Լենին

Մուսթաֆա Քեմալի անունով կոչվեց քեմալական: Շարժման նպատակները ձևակերպում ստացան ***«Թուրքական ազգային ուխտ»*** կոչվող փաստաթղթում: Ըստ դրա՝ քեմալականները ոչ միայն չհրաժարվեցին սուլթանական և երիտթուրքական հայաջինջ քաղաքականությունից, այլև դարձան դրա անմիջական ժառանգորդները և շարունակողները:

Քեմալը 1920 թ. ապրիլին նամակով դիմեց բոլշևիկների առաջնորդ Լենինին՝ առաջարկելով ռազմական դաշինք կնքել ընդդեմ «իմպերիալիստական Արևմուտքի»: 1920 թ. օգոստոսի 24–ին Մոսկվայում նախաստորագրված «Սրտագին և անկեղծ բարեկամության մասին» պայմանագրով Ռուսաստանը ճանաչում էր «Թուրքական ազգային ուխտը» և պարտավորվում էր քեմալականներին մատակարարել զենք ու զինամթերք (այդ զենքը շուտով կիրառվեց Հայաստանի և Հունաստանի դեմ):

Քեմալա–բոլշևիկյան համագործակցությունն ամրապնդվեց ***1920 թ. սեպտեմբերի սկզբին Բաքվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում***: Դրան մասնակցում էր նաև Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուներից Էնվեր փաշան:

Համագումարն առաջարկեց օգնել քեմալականներին և Հայաստանի վրա նրանց ռազմարշավի միջոցով նպաստել վերջինիս խորհրդայնացմանը:

Թուրք–հայկական պատերազմը: 1920 թ. սեպտեմբերի 23–ին առանց պատերազմ հայտարարելու քեմալական Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի Հանրապետության վրա: Թուրքական զորքերի ընդհանուր թիվն անցնում էր 50 հազարից:

Պատերազմի սկսվելուն պես Հայաստանում հայտարարվեց զինապարտների և պահեստազորայինների համընդհանուր զորակոչ: Օգնության համար ՀՀ–ն դիմեց մեծ տերություններին, սակայն Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, ինչպես նաև ԱՄՆ–ն որևէ գործնական քայլի չդիմեցին Հայաստանը պաշտպանելու համար:

Սեպտեմբերի 29–ին թուրքերը զավթեցին ***Սարիղամիշն ու Կաղզվանը***: Այնուհետև՝ ընդհուպ մինչև հոկտեմբերի վերջը, հայկական բանակին, որի հրամանատարն էր գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը, հաջողվեց համախմբվել և կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը:

Մեկ ամիս անց թուրքական զորքերը Կարսի ճակատում անցան հուժկու հարձակման: ***Հոկտեմբերի 30–ին Կարս*** քաղաքն իր անառիկ թվացող ամրոցով հանձնվեց

Կարս

թուրքերին, գերի ընկան բազմաթիվ հայ զինվորներ և սպաներ: Կարսի անկումը կանխորոշեց պատերազմում Հայաստանի պարտությունը: Դրա պատճառներն էին ինչպես արտաքին (աշխարհաքաղաքական) անբարենպաստ պայմանները, այնպես էլ երկրի ներսում և բանակում բոլշևիկների ծավալած կազմալուծող գործունեությունը: Մյուս կողմից՝ իրենց բարձրության վրա չգտնվեցին Կարսը պաշտպանող հայ զինվորները և բանակի հրամանատարությունը, թույլ էր նրանց բարոյահոգեբանական վիճակը:

Դանիել Բեկ-Փիրումյան

Ալեքսանդրապոլի անկումից (նոյեմբերի 7) հետո Հայաստանի կառավարությունը շուտով ընդունեց զինադադարի թուրքական պահանջները: Նոյեմբերի 25-ին Ալեքսանդրապոլում սկսվեցին թուրք-հայկական հաշտության բանակցություններ:

Հայաստանի խորհրդայնացումը: Այս իրավիճակում Խորհրդային Ռուսաստանն սկսեց իրականացնել Հայաստանի խորհրդայնացման իր ծրագիրը:

ՀՀ իշխանությունների հետ բանակցություններ վարելու նպատակով Երևան ժամանեց Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի գլխավորած պատվիրակությունը: Հայ-ռուսական բանակցությունների արդյունքում նախաստորագրվեց արձանագրություն և կազմվեց դրան կից հաշտության պայմանագրի նախագիծ: Սակայն պայմանագրի նախագիծը մերժվեց Ռուսաստանի խորհրդային ղեկավարության կողմից:

1920 թ. աշնան վերջին Հայաստանն այլևս ի զորու չէր դիմակայելու քեմալականների և բոլշևիկների ճնշումներին: Ռուսաստանի կառավարության ներկայա-

Սիմոն Վրացյան
Առաջին հանրապետության վերջին վարչապետը

ցուցիչները պահանջում էին «անմիջապես ընդունել խորհրդայնացումը»:

Երկրի համար ստեղծված ծանր իրավիճակը հանգեցրեց քաղաքական ճգնաժամի: Արդյունքում ՀՀ կառավարությունը հրաժարական տվեց և Հայաստանի խորհրդարանի՝ ***նոյեմբերի 23-ի*** արտակարգ նիստում վարչապետ ընտրվեց ***Սիմոն Վրացյանը***: Նրա գլխավորած կոալիցիոն կառավարությունը գործեց ընդամենը մեկ տասնօրյակ:

Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցության կովկասյան բյուրոյի կողմից ***Բաքվում ստեղծվել էր Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՌՀԿ)՝ Սարգիս Կասյանի նախագահությամբ***: ՌՀԿ-ն 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի ուղեկցությամբ նոյեմբերի 29-ին Ադրբեջանից մտավ ՀՀ տարածք՝ Քարվանսարա (այժմ՝ Իջևան): Այստեղից ՌՀԿ-ն իբր թե «ապստամբած ժողովրդի անունից» հռչակեց խորհրդային իշխանություն Հայաստանում: ***Սակայն իրական իշխանափոխությունը տեղի ունեցավ Երևանում և խաղաղ ճանապարհով***:

Դեկտեմբերի 1-ին ՀՀ խորհրդարանի, կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի միացյալ նիստում ընդունվեց խորհրդայնացման պահանջը: ՀՀ կառավարության անդամներ Դրաստամատ Կանայանին և Համբարձում Տերտերյանին հանձնարարվեց համապատասխան համաձայնագիր ստորագրել Բ. Լեգրանի հետ: ***1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում*** ստորագրվեց ***հայ-ռուսական համաձայնագիր***, որով Հայաստանը հայտարարվում է Սոցիալիստական Խորհրդային անկախ Հանրապետություն:

Առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը իշխանությունը խաղաղ փոխանցեց Հայաստանի ՌՀԿ-ին:

Այսպիսով՝ ***Հայաստանի առաջին հանրապետությունն իր տեղը զիջեց երկրորդը համարվող Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային (***հետագայում՝ ***Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական) Հանրապետությանը***:

Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի ստորագրումից և Հայաստանի խորհրդայնացումից մի քանի ժամ անց՝ ***դեկտեմբերի 2-ի, լույս 3-ի գիշերը***, ՀՀ նախկին կառավարության պատվիրակությունը ***Ալեքսանդրապոլում*** ստորագրեցթուրք-հայկական հաշտության ***պայմանագիր***: Ճիշտ է, պատվիրակությունն այլևս դե յուրե իրավունք չուներ այն ստորագրելու, սակայն արեց նման քայլ: Դրա պայմանները նվաստացուցիչ էին հայկական կողմի համար: Ըստ պայմանագրի՝ հայ-թուրքական սահմանն անցնելու էր Ախուրյան և Արաքս գետերի հունով, Հայաստանը կորցնելու էր շուրջ 21 000 քառ. կմ. տարածք: Կարող էր ունենալ միայն 1500 հոգուց բաղկացած զորք: Պայմանագրի համաձայն՝ թուրքական կառավարությունը Հայաստանին սպառնացող արտաքին կամ ներքին վտանգի դեպքում՝ վերջինիս կա-

ռավարության խնդրանքով, զինված օգնություն էր տրամադրելու նրան և իրավունք էր ստանալու «ռազմական միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանում»:

Սակայն Երևանի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը Հայաստանի խորհրդային իշխանություններին իրավական հիմք տվեց չճանաչելու Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որը ստորագրման իսկ պահից օրինական չէր:

Այսպիսով՝ ***աշխարհաքաղաքական և ներքին դժվարին պայմանների պատճառով անկում ապրեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը***:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը չէր շտապում ճանաչել ՀՀ-ի անկախությունը: Ե՞րբ և ինչո՞ւ Մոսկվա մեկնեց Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը: Ե՞րբ և որտե՞ղ է ստորագրվել հայ-ռուսական համաձայնագիրը. գնահատե՛ք այն:
2. Ո՞րն էր քեմալական շարժման նպատակը: Ի՞նչ զարգացում ունեցան քեմալա-բոլշևիկյան հարաբերությունները:
3. Ե՞րբ է սկսվել թուրք-հայկական պատերազմը. ի՞նչ ընթացք և ավարտ ունեցավ այն: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Հայաստանը պատերազմում պարտվեց:
4. Ո՞վ էր Բորիս Լեգրանը: Փորձե՛ք ինքնուրույն ներկայացնել Հայաստանի խորհրդայնացման բոլշևիկյան Ռուսաստանի «սցենարը»:
5. Ե՞րբ է կազմվել Առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը. ո՞վ էր այն գլխավորում:
6. Ե՞րբ է Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն մտել Հայաստան. ո՞վ էր այն գլխավորում: Ի՞նչ քայլի դիմեց նա:
7. Ե՞րբ է խորհրդայնացել Հայաստանը. ինչպե՞ս դա կատարվեց: Ներկայացրե՛ք և մեկնաբանե՛ք Երևանի համաձայնագիրը:
8. Ե՞րբ է ստորագրվել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Համառո՛տ ներկայացրեք դրա բովանդակությունը: Ինչո՞ւ ենք ասում, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն անօրինական էր:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով Հայաստանի առաջին հանրապետությունը կարո՞ղ էր խուսափել խորհրդայնացումից:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թիֆլիսի հայ-ռուսական համաձայնագիր, քեմալական շարժում, Մուսթաֆա Քեմալ, «Թուրքական ազգային ուժեր», Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումար, Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե, Սարգիս Կասյան, Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն (ՀՍԽՀ), Բորիս Լեգրան, Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագիր, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիր, Առաջին հանրապետության անկում

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ

Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարի (1920 թ. սեպտեմբերի 1–8, Բաքու) կողմից կազմավորված՝ Արևելքի ժողովուրդների Քարոզչության և գործողության խորհրդի նախագահության սեպտեմբերի 17–ի «Եզրակացությունից»

Ամեն գնով և հրատապ օգնել Թուրքիայում մարող ազգայնական շարժմանը, … դրան հնարավոր է հասնել միայն թուրքական ազգայնական զորքերի հետ դաշինքում Հայաստանի վրա հարձակման միջոցով: … Թուրքական զորքերը կսկսեն հարձակումը Հայաստանի վրա, իսկ մենք մեր ամբողջ մամուլով և հրապարակայնորեն Եվրոպայում ահավոր աղմուկ կբարձրացնենք հայ–թուրքական նոր կոտորածների և դրանք մեկընդմիշտ դադարեցնելու անհրաժեշտության մասին, իսկ այդ կոտորածներին վերջ տալու պատրվակով մեր զորքերը կմտնեն Հայաստան, … որտեղ կհաստատվի խորհրդային իշխանություն: …

Արևելքում հեղափոխությունը փրկելու համար անհրաժեշտ են խորհրդային զորքերի անհապաղ հարձակումը Հայաստանի վրա և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7, թթ. 1–2 և դարձերես, 3

ՀՀ կառավարության 1920 թ. հոկտեմբերի 1–ի՝ Հայաստանի քաղաքացիներին ուղղված դիմումից՝ Հայրենիքը պաշտպանելու համար սրբազան կռվի ելնելու մասին

Քաղաքացիներ, օրերը պատմական են, հիշեցեք 1918–ի օրերը, մի՛ տ բերեք Սարդարապատն ու Ղարաքիլիսեն, նոր հերոսությունների հրավեր է կարդացվում: Ի զե՛ն, քաղաքացիներ, ի զե՛ն, անվարան և առավել քան երբեք ինքնավստահ: …

Ի զե՛ն, քաղաքացիներ, դեպի՛ ռազմաճակատ, դեպի հաղթանակ:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 625, թ. 33

1920 թ. դեկտեմբերի 2–ին Երևանում «ՌՍԴԽՀ լիազոր ներկայացուցչի և Հայաստանի կառավարության միջև» ստորագրված համաձայնագրից

Հոդված 1. Հայաստանը հայտարարվում է Սոցիալիստական Խորհրդային անկախ Հանրապետություն:

Հոդված 2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը կազմավորվում է ժամանակավոր ռազմահեղափոխական կոմիտե, որին անցնում է ամբողջ իշխանությունը Հայաստանում: …

Հոդված 4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում որևէ պատասխանատվության այն գործողությունների համար, որոնք կատարել է բանակի կազմում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հռչակումը:

Հոդված 5. Դաշնակցության և Հայաստանի մյուս սոցիալիստական կուսակցությունների անդամները չեն ենթարկվելու որևէ բռնության՝ կուսակցություններին պատկանելության համար:

«Գործող պայմանագրերի ժողովածու», Մոսկվա, 1922, № 79, էջ 14–15, ռուսերեն

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Հայաստանի առաջին հանրապետության հռչակումը հայոց պատմության Նորագույն ժամանակաշրջանի կարևորագույն իրադարձություններից է, որը հայ ժողովրդի մղած փառահեղ մարտերի արդյունքն է: Վերականգնվեց վաղուց կորսված անկախ պետականությունը:

   - *Ներկայացրեք ռազմաքաղաքական իրավիճակը, որում ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետությունը:*
   - *Երբ է հռչակվել Հայաստանի առաջին հանրապետությունը:*
   - *Ո՞վ էր ՀՀ–ի առաջին վարչապետը:*
   - *Ինչո՞ւ ենք Արամ Մանուկյանին համարում Առաջին հանրապետության հիմնադիր:*

2. ՀՀ–ի հռչակումից հետո ստեղծվեցին իշխանության բարձրագույն մարմինները: Հետագայում ընդունվեցին ՀՀ–ի պետական խորհրդանիշները՝ դրոշը, օրհներգը և զինանշանը: Նորաստեղծ պետության առաջնահերթ խնդիրն էր մարտունակ բանակի ստեղծումը: Բանակի ձևավորմամբ ամբողջացավ հայկական նորաստեղծ պետականությունը:

   - *Որո՞նք էին ՀՀ–ի իշխանության բարձրագույն մարմինները:*
   - *Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ մարտունակ բանակի գոյությունը:*
   - *Որո՞նք էին ՀՀ–ի պետական խորհրդանիշները:*
   - *Վերհանեք անկախ պետականության վերականգնման պատմական նշանակությունը:*

3. Պատմական դժվարին ժամանակների ծնունդ լինելու պատճառով ՀՀ–ի սոցիալ–տնտեսական դրությունը խիստ ծանր էր: Դժվարին կացությունից դուրս գալու նպատակով ՀՀ կառավարությունը մի շարք արտակարգ միջոցառումներ ձեռնարկեց: Չնայած ներքին ու արտաքին անբարենպաստ պայմաններին՝ զարգանում էր դպրոցական գործը, կրթամշակութային կյանքը: ՀՀ–ն ժողովրդավարական պետություն էր և այդ առումով՝ ժամանակի ամենաառաջադիմականներից մեկը աշխարհում: Երկրում ազատորեն գործում էին տարբեր կուսակցություններ և հասարակական կազմակերպություններ: Հայաստանի ներքին դրությունն ապակայունացնում էին դրսից հրահրվող թուրք–թաթարական խռովությունները և բոլշևիկյան ելույթները: Սակայն նույնիսկ այդ պայմաններում ՀՀ կառավարությունը միայն ծայրահեղ դեպքերում էր զենքի դիմում:

   - *Ինչ միջոցառումներ ձեռնարկեց ՀՀ կառավարությունը երկրի սոցիալ–տնտեսական վիճակը բարելավելու ուղղությամբ: Ինչ ներդրում ունեցան հայ բարերարները:*
   - *Նշեք փաստեր, որոնք վկայում են, որ ՀՀ–ն ժողովրդավարական պետություն էր:*
   - *Ինչ հետևանքներ ունեցավ բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբությունը:*

4. Իր գոյության կարճ ժամանակաշրջանում ՀՀ-ն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց մի շարք երկրների հետ: Դրանցից մի քանիսի հետ նրա հարաբերությունները լարված բնույթ էին կրում: Սևրի պայմանագրով Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր անկախ և ազատ պետություն:

- *Ո՞ր երկրների հետ լարված հարաբերություններ ուներ ՀՀ-ն. ինչո՞ւ:*
- *Ե՞րբ է կնքվել Սևրի պայմանագիրը. որքա՞ն էր կազմելու ՀՀ-ի տարածքը՝ ըստ այդ պայմանագրի և Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռի:*
- *Վերհանե՛ք Սևրի պայմանագրի և վիլսոնյան իրավարար վճռի նշանակությունը այսօրվա ՀՀ-ի համար:*

5. Խորհրդային Ռուսաստանը չէր հաշտվում Անդրկովկասի (Այսրկովկաս) կորստի հետ և միջոցներ էր փնտրում այն կրկին իր ազդեցության ոլորտում ներառելու համար: Քաղաքական անբարենպաստ իրադրությունը ՀՀ-ին ստիպում էր հարաբերությունները բարելավել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Միաժամանակ, համագործակցելով բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ և իրականացնելով Հայաստանի անկախ պետության դեմ ուղղված դավադիր համատեղ ծրագիրը՝ քեմալական Թուրքիան 1920 թ. աշնանը պատերազմ սանձազերծեց ՀՀ-ի դեմ: Հայկական բանակն ի զորու չեղավ կասեցնելու թշնամու առաջխաղացումը, և ՀՀ կառավարությունը երկիրը վերջնական կործանումից փրկելու նպատակով հարկադրված էր իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով հանձնել բոլշևիկներին:

- *Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ տեղի ունեցավ քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցում: Ինչ հետևանքներ ունեցավ այն Առաջին հանրապետության համար:*
- *Ե՞րբ և ո՞ր համաձայնագրով ՀՀ կառավարությունը վայր դրեց իր լիազորությունները և իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկներին:*
- *Արդյոք անխուսափելի՞ էր Հայաստանի խորհրդայնացումը. ինչո՞ւ:*

ԲԱԺԻՆ
II

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1920–1945 ԹԹ.

Firefox https://online.fliphtml5.com/fumf/nngw/

ԳԼՈՒԽ IV
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920–1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 10. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ: ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իշխանության նոր մարմինների ստեղծումը: 1920 թ. դեկտեմբերի 6–ին Քարվանսարայից Երևան հասավ ՀՍԽՀ ռազմահեղափոխական կոմիտեն՝ Ս. Կասյանի նախագահությամբ: Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը ***ՌՀԿ***–ն ստանձնեց երկրի իշխանության ղեկը:

Սարգիս Կասյան
Հայաստանի ՌՀԿ նախագահը

Հանրապետությունում ձևավորվեցին գործադիր իշխանության կենտրոնական նոր մարմիններ՝ ***ժողովրդական կոմիսարիատներ***: Օրենսդիր, ինչպես նաև իշխանության տեղական գործադիր մարմիններ էին ***հեղափոխական կոմիտեները (հեղկոմներ)***: Դրանք նշանակովի էին և ժամանակավոր: Պետության կառավարման համակարգում կարևոր դեր էր հատկացվում ներքին գործերի ժողկոմատին և Արտակարգ հանձնաժողովին (ռուս.՝ Չեկա — Чрезвычайная комиссия):

Ռազմական կոմունիզմի քաղաքականություն: Ծանր էր երկրի սոցիալ–տնտեսական դրությունը: Նոր իշխանությունները երկրում կիրառեցին ***ռազմական կոմունիզմի*** քաղաքականություն: Սա միջոցառումների համակարգ էր, որում կենտրոնականը ***պարենամատակարարումն*** էր: Դրա էությունն էր բնակչության արտադրած կամ ունեցած՝ պետության կողմից «ավելցուկ» համարվող հացահատիկի և այլ մթերքների ու ապրանքների բռնագրավումը՝ հիմնականում Կարմիր բանակի պահանջները բավարարելու նպատակով: Տեղական հեղկոմները դիմեցին բնակչության, առաջին հերթին՝ գյուղացիության ունեցվածքի կամայական բռնագրավմանը: Դրանք ուղեկցվում էին դժգոհողների և անհնազանդների ձերբակալություններով:

Նոր իշխանությունները ***պետականացրին*** մասնավոր բանկերը, գործարանները, խանութները, հոգևոր հաստատություններին պատկանող կրթամշակութային օջախները, ինչպես նաև երկրի բնական հարստությունները:

Խախտելով դեկտեմբերի 2–ի համաձայնագրի պայմանները՝ խորհրդային իշխանությունը Հայաստանի նախորդ կառավարության, խորհրդարանի, ազգային կուսակցությունների անդամների և հայկական բանակի սպաների նկատմամբ գործադրեց քաղաքական հետապնդումներ և բռնություններ: ***1920 թ. դեկտեմբեր և***

48 von 107 12.02.2021, 11:23

Կարմիր բանակի մարտիկները Երևանում

1921 թ. հունվար ամիսներին հայկական բանակից հեռացվեց և երկրից աքսորվեց ավելի քան ***1000 սպա և զինծառայող***: Աքսորվածների թվում էին գեներալներ Թ. Նազարբեկյանը, Մ. Սիլիկյանը, Ա. Բեյ-Մամիկոնյանը և ուրիշներ: ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի հրամանատարի պաշտոնից ազատվեց ***Դրոն:*** 1921 թ. հունվարին մի խումբ հայ սպաների հետ նա պարտադրված լքեց Հայաստանի սահմանները:

Հայկական բանակի սպաների աքսորից հետո բռնություններն ավելի սանձարձակ դարձան: 1921 թ. հունվարի վերջին ձերբակալվեցին ՀՀ նախկին վարչապետներ Հ. Քաջազնունին և Հ. Օհանջանյանը, նախկին խորհրդարանի անդամներ Ն. Աղբալյանը և Լ. Շանթը, զորահրամանատարներ Համազասպ Սրվանձտյանը, Նիկոլայ Ղորղանյանը և այլք: Վերջին երկուսը տասնյակ այլ քաղբանտարկյալների հետ միասին սպանվեցին բանտում:

Փետրվարյան ապստամբությունը: Հայաստանում իրականացվող բռնությունների դեմ ընդվզեցին ժողովրդական լայն զանգվածները: ***1921 թ. փետրվարի 16-ին*** սկսվեց ապստամբություն, որն արագ ընդգրկեց Հայաստանի կենտրոնական շրջանները՝ Գառնին, Կոտայքը, Վայոց Ձորը, Ապարանը և այլն: Ապստամբները ***ընդհանուր հրամանատար գնդապետ Կոռո (Սուրեն) Թարխանյանի***, խմբապետեր ***Մարտիրոսի***, ***Սմբատի*** և այլոց գլխավորությամբ ***փետրվարի 18-ին*** մտան մայրաքաղաք ***Երևան***: ՀՍԽՀ պետական և կուսակցական մարմիններն իրենց հավատարիմ փոքրաթիվ զորամասերի ուղեկցությամբ «Ազատամարտ» ու «Վարդան Զորավար» զրահագնացքների պաշտպանության ներքո նախօրոք լքել էին քաղաքը և հեռացել դեպի Ղամարլու (Արտաշատ) — Վեդի-Բասար (Արարատ):

Կոռո (Սուրեն) Թարխանյան

Ալեքսանդր Մյասնիկյան
ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի առաջին նախագահը

Հաղթանակած ապստամբության արդյունքում, որի ընդհանուր ղեկավարությունը ստանձնել էր Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, Երևանում ստեղծվեց իշխանության նոր մարմին՝ ***Հայրենիքի փրկության կոմիտե (ՀՓԿ)՝ Սիմոն Վրացյանի*** նախագահությամբ: Կոմիտեի առաջին իսկ հրամաններով ազդարարվեց Հայաստանում խորհրդային իշխանության տապալման և բոլոր բոլշևիկներին ձերբակալելու մասին: Միաժամանակ Երևանի և այլ վայրերի բանտերից ազատվեցին բոլշևիկների կողմից կալանված և խոշտանգված հարյուրավոր մարդիկ:

Ապստամբների և խորհրդային զորքերի միջև ռազմական գործողությունների առաջին շրջանն ընթանում էր կողմերի փոփոխակի հաջողություններով: Փետրվարի վերջերին՝ Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո, կարմիրբանակային հիմնական զորամասերը վերադարձան Հայաստան, և ապստամբների դրությունը կտրուկ փոխվեց:

Սարգիս Լուկաշին (Սրապիոնյան)

1921 թ. մարտի 25–ից 11–րդ Կարմիր բանակի զորամասերն անցան հարձակման և ***ապրիլի 2–ին մտան Երևան***: Ավելորդ զոհեր չտալու նպատակով ապստամբները մայրաքաղաքում ցույց չտվեցին դիմադրություն և նահանջեցին դեպի Սյունիք, որտեղ ամրացած էին Գարեգին Նժդեհի զինված ուժերը:

Այսպիսով՝ Փետրվարյան ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ: Խորհրդային իշխանության վերահաստատումը Հայաստանում անխուսափելի էր, քանի որ նրա թիկունքին կանգնած էր Խորհրդային Ռուսաստանը:

Ապստամբությունը, սակայն, սթափեցնող ներգործություն ունեցավ խորհրդային իշխանությունների վրա, ստիպեց հանդուրժող լինել և ճկուն գործել: Հայհեղկոմի 1921 թ. ապրիլի 24–ի հրամանով ապստամբության բոլոր մասնակիցներին՝ ներառյալ ղեկավարներին, շնորհվեց համաներում: Վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին երկրի սոցիալ–տնտեսական դրությունը բարելավելու ուղղությամբ:

Խորհրդային իշխանությունը ամրապնդելու նպատակով 1921 թ. գարնանը Ռուսաստանի կոմկուսի կենտկոմի որոշմամբ ՀՍԽՀ գործուղվեցին խորհրդային փորձառու պետական–կուսակցական գործիչներ՝ ***Ալեքսանդր Մյասնիկյանի*** և ***Սարգիս Լուկաշինի (Սրապիոնյան)*** գլխավորությամբ: ***Մայիսի 21–ին Հայհեղկոմը վերակազմա-***

վորվեց ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի: Ա. Մյասնիկյանը նշանակվեց ***ժողկոմխորհի նախագահ*** և միաժամանակ ռազմական գործերի ժողկոմ: Ս. Լուկաշինը դարձավ ՀՍԽՀ ժողովրդական տնտեսության խորհրդի (ԺՏԽ) նախագահ և ընտրվեց ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի քարտուղար: Հայաստանում կարճատև (շուրջ մեկ տարի) գործունեության ընթացքում նշանավոր գործիչ Ա. Մյասնիկյանին հաջողվեց հասարակությանը համախմբել և մղել խաղաղ աշխատանքի:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. ՀՍԽՀ ռազմահեղափոխական կոմիտեն ե՞րբ ժամանեց Երևան և ստանձնեց իշխանությունը: Ներկայացրե՛ք իշխանության նոր համակարգը:
2. Ինչո՞ւ և ե՞րբ ՀՍԽՀ–ում կիրառվեց ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը. ի՞նչ դրսևորումներ և հետևանքներ ունեցավ այն: Քաղաքական ի՞նչ բռնություններ գործադրվեցին և ո՞ւմ նկատմամբ: Գնահատե՛ք ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը:
3. Ե՞րբ և ինչո՞ւ բռնկվեց Փետրվարյան ապստամբությունը: Ովքե՞ր գլխավորեցին այն: Իշխանության ի՞նչ նոր մարմին ստեղծվեց: Ներկայացրե՛ք ապստամբության ընթացքն ու ավարտը: Որո՞նք էին ապստամբության պարտության պատճառները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Փետրվարյան ապստամբությունը:
4. Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան ՀՍԽՀ ղեկավար մարմիններում 1921 թ. գարնանը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արտակարգ հանձնաժողով (Չեկա), ռազմական կոմունիզմ, պարենամասնաբրում, Հայրենիքի փրկության կոմիտե (ՀՓԿ), Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Սարգիս Լուկաշին (Սրապիոնյան), ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, ՀՍԽՀ ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ (ԺՏԽ)

§ 11–12. ՀՍԽՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

«Լոռու չեզոք գոտու» և Զավախքի հիմնախնդիրը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո «Լոռու չեզոք գոտին» շարունակում էր բռնազավթված մնալ Վրաստանի կողմից: «Լոռու չեզոք գոտու» խնդիրը հայտնվել էր Խորհրդային Ռուսաստանի ուշադրության կենտրոնում: Վերջինիս համար հրատապ էր դարձել նաև Վրաստանի խորհրդայնացումը:

Վրացական իշխանությունների դեմ Լոռիում կազմակերպվեց ապստամբություն, որը սկսվեց 1921 թ. փետրվարի 11–ի լույս 12–ի գիշերը: Ապստամբներին շուտով օգնության հասան ռուսական Կարմիր բանակի զորամասերը: Համառ մարտերի արդյունքում «չեզոք գոտին» ազատագրվեց: 1921 թ. փետրվարի 25–ին Կարմիր բանակի զորամասերը մտան Թիֆլիս, և շուտով խորհրդային կարգեր հաստատվեցին ամբողջ Վրաստանում:

Հայ–վրացական մեկ այլ տարածքային վեճի առարկա էր Զավախքի խնդիրը: 1921 թ. հունիսի 25–27–ը Թիֆլիսում հրավիրված Անդրկովկասի հանրապետությունների ներքին սահմանների որոշման հանձնաժողովի նիստում Հայաստանի միակ ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանն առաջարկեց, ի թիվս Լոռու և Լեռնային Ղարաբաղի, ՀՍԽՀ–ին միացնել նաև Ախալքալաքի գավառը: Առաջարկը, սակայն, կտրականապես մերժվեց հանձնաժողովի ադրբեջանցի և վրացի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև հանձնաժողովի նախագահ, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովի կողմից:

Հայ–վրացական սահմանազատման մասին վերջնական համաձայնագիրը ստորագրվեց ***1921 թ. նոյեմբերի 6–ին Թիֆլիսում*** ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանի և Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանու կողմից: Լոռին, բացառությամբ շրջանի հյուսիսի հայկական մի խումբ գյուղերի, մնում էր Խորհրդային Հայաստանին, իսկ Զավախքն անցնում էր Վրաստանին:

Տեսարան Զավախքից

Գարեգին Նժդեհին նվիրված հուշահամալիրը Կապանում, քանդակագործ՝ Գ. Գևորգյան

Զանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի հիմնախնդիրը: Տարածքային սահմանազատման հարցերում խոր հակասություններ գոյություն ունեին Ադրբեջանի հետ: Հայաստանի խորհրդայնացման կապակցությամբ ***Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմը*** դեռևս ***1920 թ. նոյեմբերի 30-ին*** հանդես էր եկել ***«Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի հանրապետության մաս ճանաչելու»*** հայտարարությամբ: Սակայն Ադրբեջանը հետագայում ոչ միայն հրաժարվեց իր այդ արդարացի որոշումից, այլև գործի դրեց հնարավոր բոլոր միջոցները հայկական երկրամասերն Ադրբեջանին բռնակցելու համար:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ***Զանգեզուրը*** մի որոշ ժամանակ պահպանեց իր ինքնուրույնությունը: ***1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին*** Սյունիքի ***Տաթևի վանքում հրավիրված համազանգեզուրյան I համագումարը երկրամասը հռչակեց «Ինքնավար Սյունիք»***: Սյունիքի ***սպարապետ*** նշանակվեց ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատար ***Գարեգին Նժդեհը***:

Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո խորհրդային զորամասերը շարժվեցին դեպի Սիսիան ու Գորիս: Տաթևում հրավիրված համազանգեզուրյան II համագումարը ***1921 թ. ապրիլի 27-ին*** Ինքնավար Սյունիքը հռչակեց ***«Լեռնահայաստան»***: Այն միավորում էր արդեն լիովին ազատագրված Սյունիքի և Վայոց Ձորի երկրամասերը: Շուտով՝ ***հունիսի 1-ին, Լեռնահայաստանը վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն***: Ս. Վրացյանը դառնում է վարչապետ, իսկ Նժդեհը պահպանում է զինվորական նախարարի և սպարապետի պաշտոնները:

Անցնելով հարձակման՝ խորհրդային ուժերը հունիսի վերջին գրավեցին Սիսիանը: Նժդեհը Գորիսից նահանջեց Ղափան (այժմ՝ Կապան): Շարունակելով հարձակումը՝ Կարմիր բանակի զորամասերը հուլիսի 2-ին մտան Գորիս, մի քանի օր անց՝ Ղափան, ապա՝ Մեղրի: Այսպես Զանգեզուրը խորհրդայնացվեց:

Նժդեհը մի քանի հազար փախստականների հետ անցավ Արաքսի աջ ափը, հաստատվեց Իրանում, ապա տեղափոխվեց Բուլղարիա: Հայաստանում գտնվելու վերջին օրերին Հայհեղկոմին հղած հուզական նամակում ***Նժդեհը զգուշացնում էր***, որ

Ալեքսանդր Բեկզադյան

ինքն ընդմիշտ չի հեռանում Լեռնահայաստանից, այլ կվերադառնա, եթե ***«Երևանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի հողի վրա ոտք դնողը»: Այսպիսով՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորած հերոսական պայքարի շնորհիվ երկրամասը մնաց ՀՍԽՀ անբաժան մասը***:

Քանի դեռ Զանգեզուրն անկախ էր, Լեռնային Ղարաբաղի հարցը կարծես լուծվում էր Խորհրդային Հայաստանի օգտին: Ռուսաստանի կոմկուսի կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հունիսի 3–ի որոշմամբ ՀՍԽՀ կառավարությունը հայտարարեց «Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին պատկանելության մասին»:

Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը քննարկվեց Ռուսաստանի կոմկուսի կովկասյան բյուրոյի պլենումում: ***1921 թ. հուլիսի 4–ի նիստում***, որին մասնակցում էր նաև Ի. Ստալինը, քվեարկությամբ ***ընդունվում է արդարացի որոշում՝ Լեռնային Ղարաբաղը ՀՍԽՀ–ին թողնելու մասին***: Որոշմանը, սակայն, դեմ է արտահայտվում Խորհրդային Ադրբեջանի ժողկոմխորհի նախագահ Ն. Նարիմանովը: Հաջորդ օրը՝ ***հուլիսի 5–ին***, կովկասյան բյուրոյի արտահերթ նիստը հօգուտ Ադրբեջանի վերանայում է Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ նախորդ օրը կայացրած որոշումը: Անարդարացիորեն որոշվում է Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Ադրբեջանի կազմ՝ նրան տալով մարզային ինքնավարություն՝ Շուշի կենտրոնով:

Այսպիսով՝ հուլիսի 5–ի անօրինական որոշմամբ ոտնահարվեցին Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ 95 տոկոսը կազմող հայ բնակչության իրավունքները, անտեսվեցին Խորհրդային Հայաստանի շահերը: Ահա թե ինչու Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը 1921 թ. հուլիսի 16–ին սխալ համարեց Ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ կովկասյան բյուրոյի որոշումը և բողոքեց դրա դեմ:

Միայն երկու տարի անց՝ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության և արցախահայության հետևողական ջանքերի շնորհիվ, 1923 թ. հուլիսի 7–ին Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրվեց ինքնավար մարզի կարգավիճակ, այն էլ՝ Լեռնային Ղարաբաղի մի մասում: Այդուհանդերձ, ԼՂԻՄ–ի կազմավորումը հնարավորություն տվեց արցախահայությանը խորհրդային տարիներին առավել կազմակերպված դիմակայել Ադրբեջանի կողմից հայերի հանդեպ վարվող խտրական քաղաքականությանը:

Ի տարբերություն Զանգեզուրի և Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանի խորհրդայնացման պահին Նախիջևանի մարզում տիրող դրությունը նպաստավոր չէր հայկական կողմի համար: Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. խորհրդա–թուրքական պայմանագրերով Նախիջևանը դուրս մնաց ՀՍԽՀ սահմաններից:

Հայկական տարածքների հարցը Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. պայմանագրերում: Տարածաշրջանում ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրադրությունը հրատապ էր դարձրել խորհրդա–թուրքական խորհրդաժողովի հրավիրումը: Խորհրդային

ՀՍԽՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ 1921–1936 ԹԹ.

Ռուսաստանը նախատեսել էր խորհրդաժողովին Խորհրդային Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների մասնակցությունը: Հայկական պատվիրակությունը՝ ***Ալեքսանդր Բեկզադյանի*** գլխավորությամբ, 1921 թ. հունվարի երկրորդ կեսին ուղևորվեց Մոսկվա՝ իր հետ վերցնելով փաստագրական նյութերի մեծ փաթեթ: Դրանցով հիմնավորվում էր հայկական կողմի այն մոտեցումը, որ ***ՀՍԽՀ կազմում պետք է լինեին 1920 թ. թուրք–հայկական պատերազմի նախօրեի դրությամբ Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանող տարածքները***: Սակայն թուրքական կողմի ջանքերով հայկական պատվիրակությանը չթույլատրվեց մասնակցել խորհրդաժողովին, և այն հայտարարվեց երկկողմ՝ ռուս–թուրքական:

Մոսկվայի ռուս–թուրքական պայմանագրի կնքումը

Ռուս–թուրքական բանակցությունների արդյունքում ***1921 թ. մարտի 16–ին Մոսկվայում ստորագրվեց «Ռուս–թուրքական բարեկամության և եղբայրության» պայմանագիր***: Ըստ պայմանագրի՝ թուրք–հայկական սահմանն անցնելու էր Ախուրյան և Արաքս գետերով՝ Թուրքիային թողնելով Կարսի մարզը, ինչպես նաև Սուրմալուի գավառը (հայերի սրբազան Մեծ Արարատ լեռով), որը երբեք թուրքական պետության կազմում չէր եղել: «Նախիջևանի մարզը» ինքնավար տարածքի կարգավիճակով փոխանցվեց Խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը՝ պայմանով, որ վերջինս դա չի զիջելու մի երրորդ պետության (այսինքն՝ Հայաստանին):

Մոսկվայի խորհրդաժողովում հայկական շահերի ոտնահարման կապակցությամբ հայկական պատվիրակությունը 1921 թ. ապրիլի 15–ին բողոքի հուշագիր ներկայացրեց Ռուսաստանի բոլշևիկյան իշխանություններին, սակայն ապարդյուն:

Այսպիսով՝ քեմալա–բոլշևիկյան գործարքով Հայաստանից խլվեց և Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեց հայկական տարածքների զգալի մասը: Ո՛չ Խորհրդային Ռուսաստանը և ո՛չ էլ քեմալական Թուրքիան որևէ իրավասություն չունեին առանց հայկական կողմի մասնակցության տնօրինելու հայկական տարածքների հարցը: Բացի դրանից՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանը և քեմալական Թուրքիան այդ պահի դրությամբ դեռևս միջազգային ճանաչում չունեին: Հետևաբար, հայ–թուրքական տարածքային սահմանազատմանը վերաբերող՝ 1921 թ. մարտի 16–ի պայմանագրի դրույթներն օրինական չէին:

1920 թ. վերջից քեմալականների կողմից զինագրավված էր Ալեքսանդրապոլի գավառը: Թուրքերը, սակայն, չէին շտապում հեռանալ այնտեղից: Միայն խորհրդային կողմի սպառնալից պահանջով ***1921 թ. ապրիլի 22–ին*** նրանք վերջնականապես լքե-

ցին հայկական գավառը: Թուրքական ռազմակալումը աղետալի հետևանքներ ունեցավ հայ բնակչության համար:

Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն՝ պետք է գումարվեր թուրք–անդրկովկասյան սահմանազատման հարցով խորհրդաժողով: Որոշվեց այն հրավիրել Կարսում: Ռուսաստանի կոմկուսի կովկասյան բյուրոյի միջոցով հրահանգվեց խստորեն պահպանել Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակները, «ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Կովկասի հանրապետությունների մեկուսի ելույթները»:

Խորհրդաժողովի առնչությամբ ՀՍԽՀ կառավարությունը առաջարկում էր Նախիջևանի մարզի խնամակալությունը հանձնել Խորհրդային Հայաստանին, իրեն տրամադրել Օլթիի և Կաղզվանի հանքավայրերի, Կողբի աղահանքերի շահագործման իրավունքը: Առաջ քաշվեց նաև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև ազատ առևտրի, արևմտահայ գաղթականների՝ հայրենի օջախները վերադառնալու, նրանց կրած վնասների հատուցման, Թուրքիայում հայ բնակչության հավասար իրավունքների և այլ հարցեր: ***Այսպիսով՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, ի հակադրություն Մոսկվայի պայմանագրի դրույթների, փորձում էին հանդես գալ ոչ միայն որպես հայկական տարածքների պահանջատեր, այլև արևմտահայերի իրավունքների պաշտպան***:

Կարսի խորհրդաժողովը կայացավ 1921 թ. սեպտեմբերի 26–ից մինչև հոկտեմբերի 13–ը: Հայկական պատվիրակությունը, որի նախագահն էր ՀՍԽՀ արտգործժողկոմ ***Ասքանազ Մռավյանը***, թուրքերին առաջարկեց Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնել միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի ավերակները, Կողբի աղահանքերը և այլն: Սակայն թուրքական պատվիրակությունը որևէ զիջման չգնաց:

Մի կողմից՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի խորհրդային հանրապետությունների, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև ***1921 թ. հոկտեմբերի 13–ին***

Ասքանազ Մռավյան
ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար

Ուորեն Հարդինգ

Ամերկոմը Հայաստանում պահում էր 69 որբանոց, մի քանի տասնյակ հանրակրթական և արհեստագործական դպրոցներ: ՀՍԽՀ իշխանությունները բարձր էին գնահատում այդ փաստը. պատահական չէ, որ Ա. Մյասնիկյանը 1922 թ. մայիսի 10–ին հայ ժողովրդի անունից շնորհակալական բաց նամակ ուղղեց ԱՄՆ նախագահ Ուորեն Հարդինգին:

Կարսում ստորագրվեց պայմանագիր: Դրանով գրեթե նույնությամբ վերահաստատվեց մարտի 16–ի մոսկովյան պայմանագրով որոշված հայ–թուրքական սահմանը:

Խորհրդային Հայաստանը թեև պարտադրված ստորագրեց Կարսի պայմանագիրը, սակայն հայկական կողմը առիթը բաց չէր թողնում իր դժգոհությունը հայտնելու համար: Փաստաթուղթը ստորագրած Ա. Մռավյանը նշել է. ***«Մենք չենք կարող երբևիցե հրաժարվել հողային պահանջներից, որոնք մեզ համար անհրաժեշտություն են, մեր կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը»***:

Այսպիսով՝ ՀՍԽՀ սահմանների որոշման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությունն անտեսեց հայ ժողովրդի շահերը: Ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասը դուրս մնաց Խորհրդային Հայաստանի սահմաններից:

Արտաքին կապերը: Խորհրդայնացումից հետո՝ մինչև Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորումը, Հայաստանն ուներ ինքնիշխան պետության կարգավիճակ և իրականացնում էր արտաքին քաղաքական և դիվանագիտական գործունեություն: 1921–1922 թթ. ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմատը ղեկավարել են Ա. Բեկզադյանը և Ա. Մռավյանը:

Խորհրդային Հայաստանը միջպետական հարաբերություններ ու առևտրատնտեսական կապեր էր հաստատել խորհրդային հանրապետությունների, արտասահմանյան մի շարք երկրների, այդ թվում՝ իր անմիջական հարևաններ Թուրքիայի և Իրանի, նաև միջազգային տարբեր կազմակերպությունների հետ:

ՀՍԽՀ բնակչությանը մեծ ծավալների մարդասիրական օգնություն էին տրամադրում հանրապետությունում իրենց գործունեությունը շարունակող՝ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան (Ամերկոմ) և անգլիական (Անգլկոմ) նպաստամատույց կոմիտեները:

Արտաքին օգնության կազմակերպման գործում նշանակալի դեր կատարեց ***1921 թ. սեպտեմբերին*** Երևանում հիմնված ***Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ)***, որի ***առաջին նախագահն էր Հովհաննես Թումանյանը***:

Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ–ի ստեղծումից հետո խորհրդային ազգային հանրապետությունների, այդ թվում՝ Հայաստանի ինքնուրույն արտաքին գործունեությունը առավելագույնս սահմանափակվեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Տարածքային–սահմանային ինչ չլուծված խնդիրներ էր ժառանգել Խորհրդային Հայաստանը: Հանգամանորեն ներկայացրեք և մեկնաբանեք Խորհրդային Հայաստանի՝ Լոռու և Զավախքի խնդիրների լուծման ուղղությամբ իրականացրած քաղաքականությունը և արդյունքները:
2. Ներկայացրեք Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության ընթացքը. ո՞րն էր այդ հերոսամարտի պատմական նշանակությունը: Ներկայացրեք Գ. Նժդեհի պատմական կերպարը:
3. Ինչպիսի՞ ընթացք ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը 1920 թ. վերջին և 1921 թ. ընթացքում: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Ադրբեջանը և Ռուսաստանը հետ կանգնեցին իրենց սկզբնական մոտեցումներից և անտեսեցին հայ ժողովրդի իրավունքներն ու շահերը:
4. Ներկայացրեք և լուսաբանեք Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը: Կազմեք և լրացրեք այդ պայմանագրերի համեմատության աղյուսակ:
5. Փորձեք հիմնավորել, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի՝ Հայաստանին վերաբերող դրույթները օրինական չէին:
6 Ո՞ր երկրների հետ էր դիվանագիտական կամ առևտրային հարաբերություններ հաստատել ՀՍԽՀ-ն: Երբ է հիմնվել ՀՕԿ-ը, և ո՞վ էր նրա առաջին նախագահը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով որո՞նք էին ՀՍԽՀ սահմանների որոշման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարության ոչ հայանպաստ քաղաքականության պատճառները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Ինքնավար Սյունիք», «Լեռնահայաստան», Ալեքսանդր Բեկզադյան, Ասքանազ Մռավյան, «Ռուս–թուրքական բարեկամության և եղբայրության» Մոսկվայի 1921 թ. պայմանագիր, Կարսի թուրք–անդրկովկասյան պայմանագիր, Հայաստանի օգնության կոմիտե (ՀՕԿ)

§ 13. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԴՐԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՍՀՄ–Ի ԿԱԶՄՈՒՄ

ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրության ընդունումը: Խորհրդային իշխանության ամրապնդումից հետո հեղկոմներին փոխարինեցին տեղական իշխանության ընտրովի մարմինները՝ ***խորհուրդները***: ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին ընտրությունները տեղի ունեցան 1921 թ. դեկտեմբերին:

Դրանից հետո՝ 1922 թ. հունվարի 30–ից փետրվարի 4–ը, կայացավ ***ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարը***:

Համագումարում ընդունվեց ***ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը***: Դրանում նշվում էր, որ հանրապետությունում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդներին:

ՀՍԽՀ 1922 թ. դրոշը

Երաշխավորվում էին աշխատավորների հավասար իրավունքները՝ անկախ ազգությունից ու դավանանքից: Աշխատանքը պարտադիր պարտականություն էր համարվում բոլորի համար՝ ***«ով չի աշխատում, նա չի ուտում»*** սկզբունքով:

Սահմանադրությունն ամրագրում էր ***խոսքի, մամուլի, ցույցերի և այլ ազատություններ,*** սակայն իրականում դա կրում էր ձևական բնույթ: Եկեղեցին անջատվում էր պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց, սահմանվում էր անվճար կրթություն ստանալու իրավունք: Մտցվում էր պարտադիր զինվորական ծառայություն:

Խորհրդային Հայաստանի զինանշանը: Հեղինակներ՝ Մ. Սարյան և Հ. Կոջոյան

Սահմանադրության առանձին հոդվածով հաստատվում էին հանրապետության պետական խորհրդանիշները՝ ***զինանշանը և դրոշը***: ՀՍԽՀ զինանշանի վրա պատկերված էին Մեծ և Փոքր Արարատները:

Անդրդաշնության կազմավորումը և ՀՍԽՀ–ն: Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի փոխհարաբերությունները կարգավորելու անհրաժեշտություն էր առաջացել: Երկրամասի «կոմունիստ ընկերներին» 1921 թ. գարնանը նամակ–հրահանգով դիմել էր Խորհրդային Ռուսաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Լենինը: Նա առաջ էր քաշում խորհրդային հանրապետությունների միջև տնտեսական և ռազմաքաղաքական սերտ դաշինք հաստատելու գաղափարը: ***Միավորման ձև ընտրվեց խորհրդային դաշնությունը:*** Նրա կազմում հանրապետությունները պահպանելու էին իրենց ինքնիշխանությունը:

Գործընթացը, սակայն, հարթ չէր: Դիմադրություն էր ցուցաբերում Վրաստանի կոմկուսի ղեկավարության մի մասը: Վերջինս հանդես էր գալիս հանրապետությունների իրական անկախությունը պահպանելու, նրանց միջև երկկողմ պայմանագրային հարաբերություններ հաստատելու առաջարկությամբ: Վրացական կողմի այս դիրքորոշման դեմ անզիջում պայքար ծավալեց Ռուսաստանի կոմկուսի վերնախավը:

Հայաստանի իշխանությունները կողմ էին Անդրկովկասյան դաշնության (Անդրդաշնություն) ստեղծմանը:

1922 թ. մարտի 12–ին Թիֆլիսում հրավիրված՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի լիազոր ներկայացուցիչների խորհրդաժողովը հաստատեց Անդրդաշնություն կազմելու մասին միութենական պայմանագիրը: Ստեղծվեց ***Անդրկովկասի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միությունը (ԱԽՍՀԴՄ)***: Վերջինս, սակայն, կարճ գոյատևեց: 1922 թ. դեկտեմբերի 10–13–ը Բաքվում հրավիրված՝ Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարում այն վերափոխվեց ***Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության (ԱԽԴՍՀ)***: Խորհրդային Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը այսուհետ հանդես էին գալու որպես մեկ հանրապետություն:

ԽՍՀՄ–ի ստեղծումը և Հայաստանը: 1922 թ. երկրորդ կեսից ՌԿ(բ)Կ կենտկոմը վճռական քայլեր ձեռնարկեց խորհրդային բոլոր հանրապետությունների հետ Ռուսաստանի միջպետական փոխհարաբերությունները կարգավորելու համար: Այդ նպատակով ստեղծվեց հանրապետությունների ներկայացուցիչներից կազմված ***հատուկ հանձնաժողով***: Օգոստոսի վերջին քննարկման ներկայացվեց հանձնաժողովի փաստացի ղեկավար ***Իոսիֆ Ստալինի*** մշակած նախագիծը: Ըստ դրա՝ Հայաստանը, Ադրբեջանը, Վրաստանը, Բելոռուսիան և Ուկրաինան մտնելու էին ՌՍԴԽՀ–ի կազմի մեջ՝ ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով:

ԽՍՀՄ կազմավորման մասին Հռչակագրի առաջին էջը

ԽՍՀՄ Միութենական պայմանագրի վերջին էջը՝ ստորագրություններով

Նախագիծը ստացավ ***«Ստալինյան ինքնավարացման ծրագիր»*** անվանումը: Սակայն դրա դեմ հանդես եկավ Վ. Լենինը: Նա առաջարկեց հանրապետությունների միավորումն անցկացնել այլ հիմքի վրա. բոլորին, այդ թվում՝ Ռուսաստանին, միավորել նոր պետության մեջ՝ պահպանելով հանրապետությունների ինքնիշխանությունը և միությունից դուրս գալու իրավունքը:

1922 թ. հոկտեմբերի 6-ին ընդունվեց նոր նախագիծ, որով նախատեսվում էր գոյություն ունեցող խորհրդային հանրապետություններից ձևավորել Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն:

ԽՍՀՄ կազմավորման հարցն իր վերջնական լուծումը ստացավ ***1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին*** Մոսկվայում: Խորհրդային Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի և Անդրդաշնության ներկայացուցիչները ստորագրեցին ***ԽՍՀՄ կազմավորման մասին Հռչակագիրը և Միութենական պայմանագիրը***: Դրանք հաստատվեցին ԽՍՀՄ խորհուրդների առաջին համագումարում (պետության բարձրագույն օրենսդիր իշխանությունը):

Խորհրդային Միությունը գոյատևեց շուրջ 70 տարի. այն լուծարվեց 1991 թ. դեկտեմբերին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ կայացան ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին ընտրությունները և ի՞նչ արդյունքներ ունեցան: Ե՞րբ է ընդունվել ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը: Ներկայացրե՛ք և գնահատե՛ք այն:
2. Ե՞րբ և ինչո՞ւ Վ. Լենինը նամակ-հրահանգով դիմեց Անդրկովկասի «կոմունիստ ընկերներին»: Ի՞նչ դիրքորոշում ուներ Վրաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը դաշնության կազմավորման վերաբերյալ:
3. Ե՞րբ և որտե՞ղ հաստատվեց Անդրդաշնություն կազմելու մասին միութենական պայմանագիրը: Ե՞րբ է գումարվել Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարը և ի՞նչ որոշումներ է կայացրել:
4. ԽՍՀՄ-ի կազմավորման վերաբերյալ ո՞ւմ տեսակետն ընդունվեց: Ինչո՞ւ մերժվեց Ստալինի կազմած «ինքնավարացման ծրագիրը»:
5. Ե՞րբ և որտե՞ղ են ստորագրվել ԽՍՀՄ կազմավորման մասին Հռչակագիրը և Միութենական պայմանագիրը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խորհուրդներ, ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրություն, Անդրկովկասի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միություն (ԱԽՍՀԴՄ), Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ԱԽԴՍՀ), «Ստալինյան ինքնավարացման ծրագիր», Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն (ԽՍՀՄ), ԽՍՀՄ խորհուրդների առաջին համագումար

Firefox https://online.fliphtml5.com/fumf/nngw/

ԳԼՈՒԽ V
ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1922–1941 ԹԹ.

§ 14. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Նոր տնտեսական քաղաքականությունը: Խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին Հայաստանում բոլշևիկների իրականացրած ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը մեծ վնաս հասցրեց երկրի՝ առանց այդ էլ քայքայված տնտեսությանը: Այն վերականգնելու համար կիրառվեց ***նոր տնտեսական քաղաքականությունը*** (ռուս.՝ новая экономическая политика — ***նէպ***), որն առաջինը սկսել էր կենսագործվել Ռուսաստանում 1921 թ. գարնանից:

Նէպով նախատեսված տնտեսական բարեփոխումների առանցքն էր պարենմասնատրման վերացումը և դրա փոխարեն ***պարենային հարկի*** (պարենհարկ) կիրառումը: Վերջինս գանձվում էր բոլոր տեսակի գյուղմթերքներով և մի քանի անգամ պակաս էր պարենմասնատրումից: Վերականգնվեց ազատ առևտուրը: Գյուղացիական տնտեսությունները հնարավորություն ստացան պետությանը հարկ վճարելուց հետո բերքի ավելցուկը տնօրինելու սեփական հայեցողությամբ՝ վաճառելու, փոխանակելու արդյունաբերական ապրանքների հետ և այլն:

Այսպիսով՝ նէպի նպատակն էր ազատ շուկայական հարաբերությունների հիման վրա զարգացնել երկրի տնտեսությունը:

Հայաստանում անցումը նէպին կատարվեց աստիճանաբար: ***1921 թ. գարնանն*** ընդունված որոշումներով արգելվեցին բոլոր տեսակի բռնագրավումները, ***հունիսին*** ընդունվեց ***պարենհարկի մասին օրենքը***:

1923 թ. ընդունված հողային օրենսգրքով պետականացվեցին բոլոր հողերը և բաժանվեցին գյուղացիական տնտեսությունների միջև: Դրանց թիվը հանրապետությունում ***1920–ական թթ. վերջին*** հասնում էր ***180 հազարի***: Սակայն հողային նոր քաղաքականությունը շոշափելի արդյունք չապահովեց: 1929 թ. դրությամբ ավելի քան 40 հազար գյուղացիներ հիմնականում հողազուրկ էին:

Նէպմանի (այդպես էին անվանում նէպի տարիներին ձեռներեցությամբ զբաղվողներին) խանութ

Այդուհանդերձ, նէպի կենսագործման արդյունքում արդեն ***1928 թ. Հայաստանի տնտեսությունը հասավ նախապատերազմյան՝ 1913 թ. մակարդակին***:

Չնայած արձանագրված տեսանելի հաջողություններին՝ 1920–ական թթ. կեսերից ԽՍՀՄ–ում տեղի էր ունենում նահանջ նէպի քաղաքականությունից: Անցում էր կա-

63 von 107 12.02.2021, 11:23

Երևանի գինու–կոնյակի «Արարատ» կոմբինատը

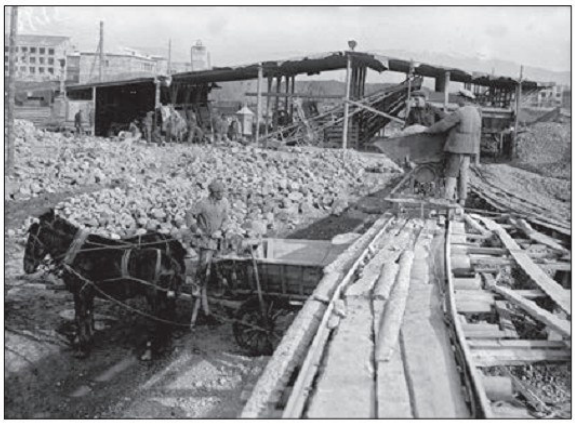

Բետոնի գործարան

տարվում երկրի կառավարման վարչահրամայական եղանակին, վերացվում էին նէպով նախատեսված ազատությունները:

Արդյունաբերացումը: Խորհրդային ղեկավարությունը 1925 թ. վերջին որդեգրեց ԽՍՀՄ արդյունաբերացման քաղաքականություն: Դրանով ***նախատեսվում էր վերացնել երկրի տեխնիկատնտեսական հետամնացությունը Արևմուտքից***, ամրապնդել սոցիալիստական հասարակարգի նյութատեխնիկական հիմքերը:

Հայաստանում առաջին հերթին զարկ տրվեց էներգետիկայի զարգացմանը: 1920–1930–ական թթ. գործարկվեցին Երևանի, Լենինականի (նախկին՝ Ալեքսանդրապոլ, այժմ՝ Գյումրի), Զորագետի և Քանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանները (հէկ), Սևան–Հրազդան հէկերի համակարգը (կասկադ):

Էներգետիկայի զարգացումը նախադրյալներ ստեղծեց հանրապետության տնտեսության մնացած ճյուղերի աճի համար:

1925–1926 թթ. կառուցվեց քիմիական արդյունաբերության առաջնեկը՝ Երևանի կարբիդի գործարանը: Նորակառույցներից էր ***Ղարաքիլիսայի*** (Կիրովական, այժմ՝ Վանաձոր) ***քիմիական գործարանը***: 1933 թ. ***Երևանի*** մերձակայքում հիմնադրվեց արհեստական ***կաուչուկի գործարան***, որն առաջին արտադրանքը թողարկեց 1940 թ. մարտին: Այս գործարանը առաջիններից էր Եվրոպայում:

Հանրապետությունում զարգանում էր շինանյութերի արդյունաբերությունը. գործարկվեցին Արթիկտուֆի հանքավայրերը, ցեմենտի խոշոր կոմբինատ կառուցվեց Դավալուում (Արարատ):

Խորհրդային պետությունը արդյունաբերացումն իրականացնելու նպատակով կիրառեց տնտեսության զարգացման հնգամյա պլաններով տարաձևը: ***Առաջին հնգամյակում (1928–1932)*** Հայաստանում կառուցվեց ու շահագործման հանձնվեց արդյունաբերական ***18 ձեռնարկություն***, իսկ ***երկրորդում (1933–1937)՝ 26***:

Արդեն 1930–ական թթ. վերջերին Հայաստանում ստեղծվել էր բազմաճյուղ և զարգացած արդյունաբերություն: Մի քանի անգամ ավելացավ բանվորների և ճարտարագիտատեխնիկական աշխատողների թիվը, վերացավ գործազրկությունը:

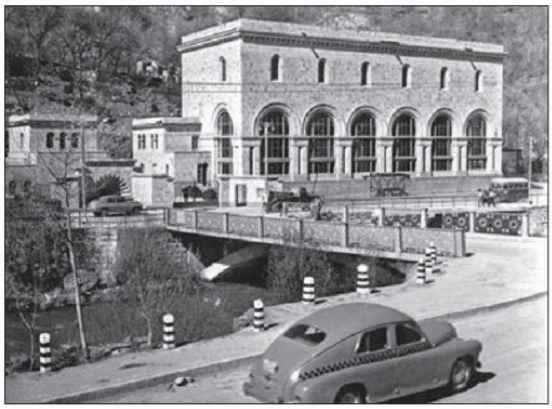

Հրազդանհէկը

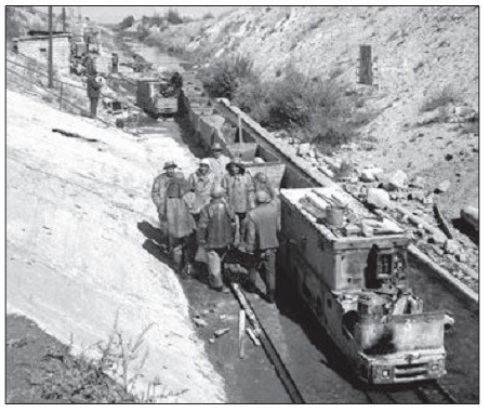

Արթիկպուֆի հանքերում

Արդյունաբերացումը, սակայն, ունեցավ բնապահպանական բացասական հետևանքներ: Սևան–Հրազդան կասկադի կայանների աշխատանքը հանգեցրեց լճի մակարդակի իջեցման, իսկ քիմիական և լեռնահանքային կոմբինատների թունավոր արտանետումները՝ օդի աղտոտվածության:

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը: Երկրի արդյունաբերացմանը զուգահեռ՝ խորհրդային պետությունն իրականացրեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման քաղաքականություն: Նախատեսված էր մինչև առաջին հնգամյակի ավարտը կոլեկտիվ տնտեսություններում ընդգրկել գյուղացիական անհատական տնտեսությունների փոքր մասը: Սակայն հացամթերումների բնագավառում 1927–1928 թթ. առաջացած դժվարությունները, երկրում հացի պաշարների նվազումը ստիպեցին իշխանություններին արագացնել կոլեկտիվացման գործընթացը:

1929 թ. վերջից սկսեցին կիրառել գյուղացիական անհատական տնտեսությունների համատարած կոլեկտիվացում: Հրաժարվելով կոլեկտիվ տնտեսությունների ստեղծման կամավորության սկզբունքից՝ իշխանություններն անհնազանդ գյուղացիների նկատմամբ դիմեցին բռնության և հարկադրանքի միջոցների:

Ծանր դրության մեջ հայտնվեցին հատկապես ***ունևոր գյուղացիները՝ կուլակները***, որոնք մեղադրվեցին ուրիշի աշխատանքը շահագործելով հարստանալու մեջ: Բռնագրավվեցին նրանց հացի և մթերքի պաշարները, նէպի տարիներին կուտակած ունեցվածքը: Կուլակների ընտանիքները ենթարկվեցին բռնաճնշումների, արտաքսվեցին անապահով հեռավոր գյուղեր: ***Այսպես կոչված կուլակաթափության նպատակն էր ԽՍՀՄ–ում կուլակության վերացումը՝ որպես շահագործող դասակարգի***:

1930 թ. գարնան դրությամբ Հայաստանում «համատարած կոլեկտիվացում» էր անցկացվել Երևանի ամբողջ գավառում, Լենինականի և Լոռու գավառների մեծ մասում և այլ շրջաններում: Ունեզրկվել էր շուրջ 1100 կուլակային տնտեսություն:

Սակայն հարկադիր կոլեկտիվացման քաղաքականությունը չբարելավեց գյուղատնտեսության վիճակը, հակառակը՝ սրեց իրադրությունը գյուղում: Գյուղացիների

դժգոհության արտահայտման խաղաղ ձևերից էր անասունների համատարած մորթը՝ կոլտնտեսություն չհանձնելու համար: Հայաստանի առանձին շրջաններում դժգոհությունները վերաճեցին իշխանությունների դեմ ***ապստամբական զինված ելույթների*** (Դարալագյազ, Վեդի, Իջևան–Շամշադին, Թալին և այլն): Դրանք իշխանությունների կողմից որակվեցին որպես ***բանդիտական շարժում*** և շուտով ճնշվեցին:

Երկրով մեկ դժգոհությունների ծավալումը ստիպեց իշխանություններին նահանջել համատարած կոլեկտիվացման քաղաքականությունից: Պետությունը, սակայն, շուտով գործադրեց գյուղացիության հարկադիր կոլեկտիվացման նոր մեթոդներ: Օրինակ՝ անհատական տնտեսությունների համար, կոլտնտեսությունների համեմատ, ***սահմանվեցին մի քանի անգամ բարձր հարկեր***: Արդյունքում՝ 1935–1937 թթ. Հայաստանի գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը համալրեց կոլտնտեսականների շարքերը:

1940 թ. դրությամբ հանրապետությունում ***180 հազար անհատական տնտեսությունների փոխարեն կար շուրջ 1000 կոլտնտեսություն:***

Սակայն գյուղատնտեսության հարկադիր կոլեկտիվացումը պետության պլանավորած արդյունքները չապահովեց: Ավելին՝ սահմանափակվեց գյուղացիների ազատ տեղաշարժվելու իրավունքը, նրանցից վերցրին անձնագրերը: ***Այսպիսով՝ գյուղի և գյուղացիների սոցիալ–տնտեսական և իրավական դրությունը ոչ միայն չբարելավվեց, այլև անկում ապրեց***:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ էր նէպը, ո՞րն էր դրա իրականացման նպատակը: ՀՍԽՀ–ում երբվանի՞ց է այն իրագործվել: Ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան: Գնահատե՛ք նէպը:
2. Ինչ է արդյունաբերացումը, ո՞րն էր դրա նպատակը: Ինչ ձեռքբերումներ արձանագրվեցին Հայաստանում արդյունաբերացման տարիներին:
3. Ինչ է կոլեկտիվացումը, ե՞րբ որոշվեց իրականացնել այն: Ինչ հետևանքներ այն ունեցավ: Գնահատե՛ք կոլեկտիվացման քաղաքականությունը:
4. Համեմատե՛ք նէպի, արդյունաբերացման և կոլեկտիվացման արդյունքները: Փորձե՛ք հիմնավորել դրանց անհրաժեշտությունը (օգտագործե՛ք նաև «Համաշխարհային պատմության» համապատասխան թեմայից ձեր սովորածը):

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ճի՞շտ էր համատարած կոլեկտիվացման քաղաքականության կիրառումը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նէպ (նոր տնտեսական քաղաքականություն), արդյունաբերացում, կոլեկտիվացում, կասկադ, հնգամյակ, կուլակ, կուլակաթափություն, կոլեկտիվ տնտեսություն

§ 15. ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ: ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կոմունիստական ամբողջատիրության հաստատումը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո կոմունիստական կուսակցությունն իր ձեռքը վերցրեց երկրի պետական իշխանության ողջ ղեկավարումը: Ինչպես խորհրդային մյուս հանրապետություններում, այնպես էլ Հայաստանում քաղաքական դաշտից հետևողականորեն դուրս մղվեցին ոչ կոմունիստական, այդ թվում՝ ազգային կուսակցությունները: Անհաշտ պայքար ծավալվեց հատկապես դաշնակցության դեմ:

1923 թ. նոյեմբերին Երևանում գումարված ինքնալուծարման համագումարում հայտարարվեց Խորհրդային Հայաստանում ***ՀՅԴ գործունեությունը դադարեցնելու մասին***: Այդ համագումարը կուսակցության շարքերը լքելու կոչ ուղղեց նաև արտերկրի ընկերներին: Սփյուռքում, իհարկե, չհետևեցին այդ կոչին, իսկ Խորհրդային Հայաստանում մինչև 1930-ական թթ. սկզբները շարունակվեց դաշնակցության ընդհատակյա գործունեությունը:

1924 թ. դադարեցվեց հնչակյան կուսակցության գործունեությունը ՀՍԽՀ-ում, իսկ նրա որոշ անդամներ համալրեցին կոմկուսի շարքերը:

Այսպես պետության կառավարման համակարգում հաստատվեց կոմկուսի մենիշխանությունը: Եվ սա այն դեպքում, երբ խորհրդային սահմանադրությամբ երկրի պետական կառավարումը պետք է իրականացնեին ընտրովի մարմինները՝ խորհուրդները: Վերջիններս, փաստորեն, դարձան կոմկուսի կցորդն ու կամակատարը:

Հայաստանի կոմկուսը, որը Ռուսաստանի կոմկուսի բաղկացուցիչ մասերից մեկն էր, ինքնուրույն կազմակերպություն չէր և անշեղորեն ղեկավարվում էր նրա կենտկոմից:

1930-ական թվականների քաղաքական պաստառ

Հասարակական-քաղաքական կյանքում կոմկուսի աչալուրջ վերահսկողության տակ գործում էին հասարակական կազմակերպությունները՝ երիտասարդական, արհեստակցական և ստեղծագործական միությունները: Հայաստանի կոմունիստական երիտասարդական միությունը ստեղծվել էր 1921 թ.: Աճող սերնդին կոմունիստական գաղափարներով դաստիարակելու նպատա-

Իոսիֆ Ստալին

Աղասի Խանջյան

Սահակ Տեր–Գաբրիելյան

կով ստեղծվեցին մանկական և պիոներական կոմունիստական կազմակերպություններ:

Վ. Լենինի մահից (1924 թ.) հետո կոմկուսի կենտկոմի ***գլխավոր քարտուղար Ի. Ստալինն*** իր զինակիցների հետ միասին անզիջում պայքար ծավալեց երկրի քաղաքական ու տնտեսական զարգացման վերաբերյալ սեփական դիրքորոշում արտահայտած կոմունիստների ու խմբերի դեմ: Ստալինին հաջողվեց 1920–ական թթ. վերջին գաղափարապես և կազմակերպչորեն ջախջախել կուսակցության ներսում եղած ընդդիմությանը:

ԽՍՀՄ–ում հետզհետե ձևավորվում էր ***Ստալինի անձի պաշտամունքը***: 1930–ական թթ. կեսերին նրա պաշտամունքը հասավ իր գագաթնակետին: Վերջինս արտահայտվում էր Ստալինի՝ որպես խորհրդային ժողովրդի «միակ առաջնորդի» դերի արհեստական գերագնահատմամբ: Նրան էին վերագրվում երկրի բոլոր հաջողություններն ու հաղթանակները: Կոմկուսի մենիշխանության և անհատի պաշտամունքի պայմաններում ***ԽՍՀՄ–ում հաստատվեց ամբողջատիրական (տոտալիտար) համակարգ***:

Քաղաքական բռնաճնշումների նոր փուլը: ԽՍՀՄ–ում բռնությունների ու հալածանքների քաղաքականությունը սաստկացնելու համար պատճառ դարձավ 1934 թ. տեղի ունեցած Համամիութենական կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության (ՀամԿ(բ)Կ) 17–րդ համագումարը, որի պատվիրակների մեծ մասն ընդդիմացել էր Ստալինին: Իր նախկին զինակիցներից ազատվելու համար Ստալինն օգտագործեց նույն թվականի դեկտեմբերին Լենինգրադում (այժմ՝ Սանկտ Պետերբուրգ) տեղի ունեցած կուսմարզկոմի քարտուղար Ս. Կիրովի սպանությունը:

Հայաստանում քաղաքական բռնությունները խորացնելու, նոր ձերբակալություններ իրականացնելու առիթ եղավ Հայկոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար ***Աղասի Խանջյանի սպանությունը 1936 թ. հուլիսի 9–ին Թբիլիսիում:*** Մինչ այդ

Խանջյանը մեղադրվում էր ազգայնամոլության համար, և նրա դեմ կատաղի արշավ էր ծավալել Անդրկովկասի կուսակցական երկրային կոմիտեի առաջին քարտուղար ***Լավրենտի Բերիան***:

1937 թ. օգոստոսին՝ հարցաքննության ժամանակ, երրորդ հարկի պատուհանից ցած նետվեց ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախկին նախագահ ***Սահակ Տեր–Գաբրիելյանը***:

1937 թ.՝ բռնաճնշումների գագաթնակետին, Հայաստանում բռնադատվեցին պետական–կուսակցական, մշակութային հարյուրավոր գործիչներ, ուսուցիչներ, բանվորներ, գյուղացիներ, ծառայողներ, զինվորականներ: Բռնաճնշումների զոհ դարձան ***Եղիշե Չարենցը, Ակսել Բակունցը, Հայկ Բժշկյանցը (Գայ)*** և ուրիշներ:

Հալածանքներից և բռնություններից չխուսափեցին նաև Հայ եկեղեցին և հոգևորականությունը: Խորհրդային իշխանությունը թեև չվերացրեց եկեղեցին, սակայն անմիջապես սահմանազատվեց նրանից և անզիջում պայքար ծավալեց նրա դեմ: Եկեղեցին զրկվեց անշարժ և շարժական գույքից, թալանվեցին նրան պատկանող եկեղեցական–մշակութային թանկարժեք գանձերը, պետականացվեցին եկեղեցապատկան հողերը, կրթամշակութային հիմնարկությունները (դպրոցներ, թանգարաններ, տպարաններ և այլն): 1926 թ. հատուկ որոշումով արգելվեց եկեղեցու կողմից Հայոց մեծ եղեռնի օրվա՝ ապրիլի 24–ի նշումը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս ***Գևորգ Ե Սուրենյանցը*** բազմիցս դատապարտեց Էջմիածինը «քանդող» խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը: Նրա մահից (1930 թ.) հետո կաթողիկոսական տեղապահ դարձավ ***Խորեն*** արքեպիսկոպոս ***Մուրադբեգյանը***: Վերջինս կաթողիկոս ընտրվեց միայն 1932 թ. և գործեց եկեղեցու ու հավատացյալների համար պատմական ծանր ժամանակաշրջանում: 1937 թ. վերջին Հայաստանում արդեն փակված էր ***շուրջ 800 եկեղեցի***, բռնադատվել էին հարյուրից

Եղիշե Չարենց

Ակսել Բակունց

Խորեն Ա Մուրադբեգյան

Գրիգոր Հարությունյան

ավելի հոգևորականներ, որոնց մեծ մասը գնդակահարվեց:

1938 թ. ապրիլին Էջմիածնում խորհրդավոր պայմաններում մահացավ կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեգյանը: Կաթողիկոսական տեղապահ նշանակվեց ***Գևորգ*** արքեպիսկոպոս ***Չորեքչյանը***: Պահը նպաստավոր համարելով՝ ՀԿ(բ)Կ կենտկոմը 1938 թ. օգոստոսի 4–ին որոշում ընդունեց Էջմիածնի վանքը փակելու և կաթողիկոսությունը վերացնելու մասին: Մոսկվայի կենտրոնական իշխանությունները, բարեբախտաբար, որոշմանը հավանություն չտվին:

Մոտավոր հաշվարկներով ***1930–ական թթ.*** Հայաստանում բռնաճնշումների է ենթարկվել ***15 հազար մարդ***, որոնցից մոտ մեկ երրորդը դատապարտվել է գնդակահարության: Միայն Ստալինի մահից (1953 թ.) հետո վերանայվեցին նրա իշխանության տարիներին անհիմն բռնաճնշման ենթարկվածներից գործերը, նրանց մեծագույն մասն արդարացվեց:

Հայաստանը՝ միութենական հանրապետություն: ՀԽՍՀ նոր Սահմանադրությունը: Խորհրդային Միության հասարակական–քաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր 1936 թ. դեկտեմբերի 5–ին ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրության ընդունումը: Ըստ Սահմանադրության՝ իշխանության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն էր: Այն կազմված էր երկու պալատից՝ Միության խորհուրդ և Ազգությունների խորհուրդ: ***1936 թ. Սահմանադրությունը ստացավ «Ստալինյան սահմանադրություն» անվանումը***:

Նոր Սահմանադրությամբ Անդրդաշնությունը լուծարվեց: Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները՝ Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը, հռչակվեցին միութենական հանրապետություններ և ուղղակիորեն մտան ԽՍՀՄ–ի կազմի մեջ: Այդ ժամանակ ԽՍՀՄ ազգային հանրապետությունների թիվը հասավ 11–ի: ԽՍՀՄ Սահմանադրության հիման վրա հանրապետությունները մշակեցին և ընդունեցին սեփական սահմանադրությունները:

Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունն ընդունվեց 1937 թ. մարտին: Հայաստանի պետականությունը վերանվանվեց ***Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀԽՍՀ)***:

1938 թ. հունիսին տեղի ունեցան ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները: Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ ընտրվեց ***Մացակ Պապյանը***, իսկ 1937 թ. ***ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար*** ընտրվեց ***Գրիգոր Հարությունյանը***:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան երկրի ներքաղաքական կյանքում:
2. Վ. Լենինի մահից հետո ով դարձավ կոմկուսի կենտկոմի գլխավոր քարտուղար: Ինչ է անհատի պաշտամունքը. երբ և ինչպես է այն ձևավորվել ԽՍՀՄ–ում:
3. Երբ և ինչու ԽՍՀՄ–ում սաստկացան քաղաքական բռնությունները: Ձեր կարծիքով որոնք էին դրա պատճառները:
4. Ինչ ընթացք և հետևանքներ ունեցավ Հայաստանում քաղաքական բռնությունների քաղաքականությունը:
5. Ներկայացրեք Հայոց եկեղեցու նկատմամբ խորհրդային պետության վարած քաղաքականությունը:
6. Երբ է ընդունվել ԽՍՀՄ–ի նոր Սահմանադրությունը. ինչու էր այն ստացել «Ստալինյան» անվանումը:
7. Երբ է ընդունվել Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունը: Ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Հայաստանում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններից հետո:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով անխուսափելի՞ էր արդյոք ԽՍՀՄ–ում ամբողջատիրական հասարակության ստեղծումը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Ինքնալուծարման» համագումար, Աղասի Խանջյան, ամբողջատիրական (տոտալիտար) համակարգ, միակուսակցական համակարգ, անձի պաշտամունք, Խորեն Ա Մուրադբեգյան, Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյան, Ստալինյան սահմանադրություն, Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀԽՍՀ), Մացակ Պապյան, Գրիգոր Հարությունյան

ԳԼՈՒԽ VI

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ

§ 16. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1921–1936 ԹԹ.

Սփյուռքի առաջացումը: Օսմանյան կայսրությունն Առաջին աշխարհամարտն օգտագործեց՝ Հայոց ցեղասպանության իր պետական ծրագիրն իրագործելու և Հայկական հարցին վերջ դնելու համար:

Այդ քաղաքականությունը շարունակեցին քեմալականները ընդհուպ մինչև 1923 թ.:

Հայկական սփյուռքը հիմնականում ձևավորվել է Հայոց մեծ եղեռնից հետո: Թուրքական յաթաղանից մազապուրծ արևմտահայ գաղթականները սփռվեցին աշխարհով մեկ՝ ավելացնելով վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող հայ գաղթօջախների և դրանց բնակչության թվաքանակը:

1920–ական թթ. սկզբին աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվում էր ***մոտ 1 միլիոն հայ:*** Մեծ թվով հայեր հաստատվեցին ***Միրիայում, Լիբանանում***՝ օգտվելով արաբ ժողովրդի բարյացակամ վերաբերմունքից: Հայկական հոծ գաղթօջախներ ձևավորվեցին ***ԱՄՆ–ում, Կանադայում, Բալկաններում*** (Հունաստան, Բուլղարիա, Ռումինիա), ***Ֆրանսիայում, Իրանում, Եգիպտոսում*** և այլ երկրներում:

Բնականաբար, տարբեր երկրներում բազում դժվարությունների և զրկանքների դիմակայելու գնով սփյուռքահայությունը պետք է պահպաներ իր ազգային դիմագիծը: Այդ հարցում առաջնային դեր խաղացին Հայ առաքելական եկեղեցին, ազգային դպրոցը, ինչպես նաև հայրենակցական և բարեգործական միությունները, ազգային կուսակցությունները:

Հայկական հարցը Լոնդոնի և Լոզանի խորհրդաժողովներում: Անգամ տնտեսական և քաղաքական հարաբերական հանգստության պայմաններում սփյուռքա-

Հայ գաղթականները Միրիայում. 1920–ական թթ. սկիզբ

հայության գլխավոր հույսը Հայկական հարցի լուծումն էր: Այդ պատճառով էլ հայկական պատվիրակությունները (Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ) մասնակցեցին մեծ տերությունների ***Լոնդոնի խորհրդաժողովին (1921 թ. փետրվար–մարտ)***: Հայկական կողմը Սևրի 1920 թ. պայմանագիրը կյանքի կոչելու և Կիլիկիայի համար ինքնավարություն ստանալու հույս ուներ: Լոնդոնի խորհրդաժողովում և հետագա մի շարք միջազգային դիվանագիտական հանդիպումներում հայկական պետության փոխարեն արդեն խոսվում էր հայերին Թուրքիայում բնակության հնարավորություն տալու մասին՝ Կիլիկիայում կամ հյուսիս-արևելյան նահանգներում:

Ազգերի լիգան 1921 թ. սեպտեմբերին, նկատի ունենալով Սևրի պայմանագրի հնարավոր վերանայումը, առաջարկեց հայերի համար ստեղծել ***«ազգային օջախ»***: Այսինքն՝ որևէ հաստատուն բնակավայր պետք է ընտրվեր (Թուրքիայում կամ նրանից դուրս), որտեղ պետք է հավաքեին գաղթական հայերին:

Հայկական հարցը քննարկվեց նաև ***Լոզանի (Շվեյցարիա) խորհրդաժողովում (1922 թ. նոյեմբեր — 1923 թ. հուլիս)***: Այստեղ մերժվեց նույնիսկ հայկական «ազգային օջախ» ստեղծելու գաղափարը: Դրա փոխարեն դրվեց հայ գաղթականությանն օգնելու խնդիրը, որով պետք է զբաղվեր Ազգերի լիգան:

Այսպիսով՝ տերությունները հանուն իրենց շահերի զոհաբերեցին Սևրի պայմանագիրը և մոռացության մատնեցին Հայկական հարցը: Սփյուռքահայությանը դժվարին պայքար էր սպասվում միջազգային ասպարեզում խնդիրը վերարծարծելու համար:

Ազգերի լիգան և հայ գաղթականությունը: Ազգերի լիգան երկար ժամանակ փորձում էր բարելավել հայ, հույն և այլազգի գաղթականների թշվառ վիճակը: Սակայն օտար երկրներում տարիներ շարունակ դեգերող հայ տարագիրների դրությունը դրանից բնավ չէր թեթևանում: 1923 թ. աշնանը Ազգերի լիգան որոշեց ուսումնասիրել Խորհրդային Հայաստանում մոտ 50 հազար հայ գաղթականների տեղավորելու հնարավորությունը: Չնայած այս հարցի վերաբերյալ խորհրդային կառավարությունը բազմիցս տվել էր իր համաձայնությունը, հիմնականում արևմտյան տե-

Ֆրիդյոֆ Նանսենը հայ որբերի հետ. Հայաստան, 1925 թ.

ությունների և Ազգերի լիգայի մեղքով այդ որոշմանը երկար ժամանակ ընթացք չէր տրվում:

Միջազգային հասարակայնության առջև լիովին չվարկաբեկվելու համար Ազգերի լիգան դիմեց որոշ քայլերի: 1924 թ. սեպտեմբերի 25–ին Ազգերի լիգան հայ գաղթականների վերաբնակեցման հարցը հանձնարարեց նորվեգացի նշանավոր բևեռախույզ և միջազգային գործիչ, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր ***Ֆրիդյոֆ Նանսենին***: Վերջինս 1925 թ. այցելեց Խորհրդային Հայաստան, ծանոթացավ երկրի ու ժողովրդի վիճակին:

Ֆ. Նանսենը ՀՍԽՀ կառավարությանը ներկայացրեց շուրջ 50 հազար տարագիրների Հայաստանում տեղավորելու վերաբերյալ իր հուշագիրը, որը հայտնի է ***«Նանսենյան ծրագիր»*** անունով: Ըստ այդ ծրագրի՝ Արարատյան դաշտում ոռոգման ու ճահիճների չորացման միջոցով յուրացված նոր հողերի վրա միանգամայն հնարավոր էր տեղավորել մեծ թվով ներգաղթողների: Ծրագրի իրագործումը պահանջում էր մոտ 1 միլիոն ֆունտ սթեռլինգի փոխառություն:

Սակայն Ազգերի լիգայի անդամ երկրները և առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիան որևէ քայլ չկատարեցին հարցին գործնական լուծում տալու համար: Այսպես՝ Ֆ. Նանսենի բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան: Նա ստիպված էր անձամբ դիմել Ազգերի լիգային՝ վերջնական դրական որոշում կայացնելու համար: Դրա փոխարեն՝ 1929 թ. սեպտեմբերին հարցը հանվեց օրակարգից:

Ֆ. Նանսենը գրեց ***«Խաբված ժողովուրդ»*** գիրքը, որը յուրահատուկ մեղադրանք էր եվրոպական երկրների դիվանագիտական խարդավանքներին: Առ այսօր տպավորիչ են Ֆ. Նանսենի խոսքերը. *«Վայ հայերին, որ երբևէ ներքաշվել են եվրոպական քաղաքականության մեջ: Ավելի լավ կլիներ, եթե Հայաստան անունը երբեք արտասանված չլիներ եվրոպական որևէ դիվանագետի կողմից»*:

Հայրենադարձությունը: Սփյուռքի ձևավորմանը զուգընթաց հայության շրջանում ամրանում էր հայրենադարձության գաղափարը: Հայրենադարձությունը սկսվել էր դեռևս Առաջին հանրապետության օրոք: Այն նոր թափ հավաքեց Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո: ԽՍՀՄ–ի կազմում գտնվելու ժամանակ շատ ու շատ սփյուռքահայեր իրենց ապագան պատկերացնում էին մայր Հայաստանում:

1921 թ. վերջերին Իրաքից Խորհրդային Հայաստան եկավ հայրենադարձների ***առաջին մեծ քարավանը՝ մոտ 3000 մարդ***: Հայրենադարձությունը շարունակվեց հետագա տարիներին: Մեծ թվով հայեր ներգաղթեցին Սիրիայից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Թուրքիայից: Ընդհանուր առմամբ ***1921–1936 թթ.*** հայրենիք վերադարձավ ***մոտ 42 հազար մարդ***:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը միջոցներ տրամադրեց ներգաղթողներին օգնելու համար: Երևանում հիմնվեցին շատ բնակավայրեր՝ Նոր Արաբկիր, Նոր Բութանիա, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մարաշ և այլն: Պատմական հայրենիքի բնակավայրերի անունների վերակենդանացումը Արևելյան Հայաստանում նաև հարգանքի յուրահատուկ տուրք էր ցեղասպանության ենթարկվածների հիշատակին:

Դժբախտաբար, հայրենադարձության հետագա կազմակերպման գործում նոր դժվարություններ ծագեցին: ԽՍՀՄ–ում սկսվել էին քաղաքական բռնաճնշումներ, ամրապնդվում էին Ստալինի անձի պաշտամունքը և կոմունիստական կուսակցության մենատիրությունը, ինչպես նաև ուրվագծվում էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը:

Այսպիսով՝ հայրենադարձությունը թեև միաժամանակ ընդհատվեց, սակայն զգալի դեր խաղաց Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդագրական վիճակի բարելավման և երկրի զարգացման գործում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք, թե երբ և ինչ պայմաններում է առաջացել Հայկական սփյուռքը: Ո՞ր երկրներում ձևավորվեցին խոշոր հայկական համայնքներ: Քարտեզի վրա ցո՛ւյց տվեք այդ երկրները: Ո՞ր կառույցներն են նպաստում սփյուռքահայության ազգային դիմագծի պահպանմանը:
2. Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ովքե՞ր էին շարունակում Հայկական հարցի լուծման համար պայքարը: Ո՞ր խորհրդաժողովներում և ե՞րբ կրկին արծարծվեց Հայկական հարցը. ի՞նչ արդյունքներ տվեցին դրանք:
3. Ի՞նչ էր «ազգային օջախը»: Ինչո՞ւ այն կյանքի չկոչվեց:
4. Համաշխարհային պատմությունից վերհիշե՛ք, թե երբ է ստեղծվել Ազգերի լիգան և ինչ նպատակով: Ներկայացրե՛ք հայ գաղթականության հանդեպ Ազգերի լիգայի վարած քաղաքականությունը: Ո՞վ է Ֆ. Նանսենը: Գնահատե՛ք նրա հայանպաստ գործունեությունը:
5. Որքա՞ն հայ ներգաղթեց Հայաստան 1921–1936 թթ.: Որո՞նք էին հայրենադարձության գործընթացի ընդհատման պատճառները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ այն:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Երևանի վարչական քարտեզի վրա (կարող եք օգտվել նաև համացանցի քարտեզից) ցո՛ւյց տվեք Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության հայկական բնակավայրերի անուններով անվանակոչված թաղամասերը, իսկ ՀՀ–ի վարչական քարտեզի վրա՝ Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության հայկական բնակավայրերի անուններով անվանակոչված բնակավայրերը: Ուսուցչի օգնությամբ լրացրե՛ք այդ բնակավայրերի անունները աղյուսակում՝ ըստ ՀՀ մարզերի: Ո՞ր մարզում են ամենաշատ տեղանունները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական սփյուռք, Լոնդոնի և Լոզանի խորհրդաժողովներ, «ազգային օջախ», Ֆ. Նանսեն, «Նանսենյան ծրագիր», «Խաբված ժողովուրդ», հայրենադարձություն

ԳԼՈՒԽ VII
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

§ 17–18. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը: ԽՍՀՄ Հայրենական մեծ պատերազմը: Ֆաշիստական Գերմանիան 1939 թ. սեպտեմբերի 1–ին սկսեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: 1941 թ. հունիսի 22–ին խախտելով 1939 թ. օգոստոսի 23–ին ԽՍՀՄ–ի հետ կնքած չհարձակման համաձայնագիրը՝ Գերմանիան ներխուժեց ԽՍՀՄ տարածք: Սկսվեց ԽՍՀՄ ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը (1941–1945 թթ.):

Ֆաշիստների նպատակն էր կայծակնային պատերազմի միջոցով գրավել Խորհրդային Միությունը և հասնել համաշխարհային տիրապետության:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում խորհրդային զորքերը մեծ կորուստներով նահանջում էին՝ թշնամուն թողնելով ընդարձակ տարածքներ:

Սակայն Հիտլերի հաշվարկները ձախողվեցին. գերմանացիների դեմ պայքարում ԽՍՀՄ–ին միացան ԱՄՆ–ն, Մեծ Բրիտանիան և այլ երկրներ՝ ստեղծելով հակաֆաշիստական միություն:

«Ամեն ինչ պատերազմի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար»: Այս կարգախոսն առաջնային էր նաև հայ ժողովրդի համար: Հայաստանում ռազմական գործողություններ տեղի չունեցան, սակայն հայ ժողովուրդը և՛ ռազմաճակատում, և՛ թիկունքում հերոսաբար պայքարեց ֆաշիզմի դեմ:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը վերակառուցվեց պատերազմի պահանջներին համապատասխան: 1942 թ. հոկտեմբերից Երևանի էվակուացված գործարաններից մեկում (հետագայում՝ էլեկտրամեքենաշինական) վերանորոգվում էին ինքնաթիռներ, արտադրվում «ՅԱԿ–3» ինքնաթիռի թևեր և անիվներ: Պատերազմի վերջին տարում այդ գործարանը սկսեց «ՈՒՏ–2Մ» թեթև ինքնաթիռների սերիական արտադրությունը: Դրանք տեղում փորձարկվելուց հետո ուղարկվում էին ռազմաճակատ:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանը երկրին մատակարարում էր կաուչուկ, պղինձ, կարբիդ:

Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար պատերազմի տարիներին 10 հայորդիներ արժանացան Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչման: Հետագայում նրանցից 3–ը՝ ***Արտեմ Միկոյանը***, հրթիռամիջուկային վահանակի ստեղծման գլխավոր կոնստրուկտոր ***Սամվել Քոչարյանցը*** և ակադեմիկոս ***Վիկտոր Համբարձումյանը***, այդ կոչմանն արժանացան կրկնակի:

89–րդ Թամանյան դիվիզիայի մի խումբ մարտիկներ

Թամանյան դիվիզիայի ժամանումը Լենինական, այժմ՝ Գյումրի

Հայերի մասնակցությունը պատերազմին: Հայ ռազմիկներն իրենց քաջությամբ աչքի ընկան ամենուր՝ բոլոր ռազմաճակատներում և տարբեր զորատեսակներում: ***Ընդհանուր առմամբ տարբեր երկրներից պատերազմին մասնակցեցին մոտ 600 հազար հայեր,*** որոնցից ***200 հազարը զոհվեցին***: Միայն ***ՀԽՍՀ–ից*** խորհրդային բանակի կազմում կռվել են ***մոտ 300 հազար հայեր, զոհվել են ավելի քան 100 հազարը***: Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանությունները միտումնավոր խտրական քաղաքականություն էին վարում՝ ԼՂԻՄ–ից և Ադրբեջանի տարածքում գտնվող հայկական տարբեր բնակավայրերից իրականացվող զորակոչի ժամանակ ռազմաճակատ ուղարկելով գրեթե բոլոր չափահաս հայ տղամարդկանց:

Սիմոն Զաքյան

Հայկական ազգային դիվիզիաները: Ավելի քան 60 000 հայորդիներ պատերազմին մասնակցել են հայկական ազգային դիվիզիաների շարքերում: Առաջին ազգային զորամիավորումը ***76–րդ*** լեռնահրաձգային դիվիզիան էր, որը կազմավորվել էր Հայաստանում դեռևս 1922 թ.: Այն աչքի ընկավ Ստալինգրադի ճակատամարտում (1942–1943 թթ.) և վերակազմավորվեց ***51–րդ գվարդիական հրաձգային զորաբաժնի (դիվիզիա)***:

Նվեր Սաֆարյան

Հայկական զորամիավորումներից ***առաջինը ռազմաճակատ մեկնեց 390–րդ հրաձգային դիվիզիան***: Այն մասնակցեց Կերչի համար մղվող մարտերին, ունեցավ ծանր կորուստներ: Զոհվեց նաև նրա հրամանատար, ***գնդապետ Սիմոն Զաքյանը***:

Ազգային զորամիավորումներից էին ***408–րդ, 409–րդ*** և հատկապես ***89–րդ*** հրաձգային զորաբաժինները: Վերջինիս հետագայում շնորհվեց ***«89–րդ Թամանյան դիվիզիա»*** պատվանունը (ի նշանավորումն Թաման թերակղզու ազատագրման): Այս զորաբաժինն իր հրամանատարի՝ ***գեներալ–մայոր Նվեր Սաֆարյանի գլխավորությամբ հասավ մինչև Բեռլին***:

Միայն ***261–րդ*** հրաձգային դիվիզիան (մինչև բեկումնային Ստալինգրադյան ճակատամարտը) չմասնակցեց պատերազմին. նրա հիմնական խնդիրն էր պաշտպանել Խորհրդային Հայաստանի՝ Թուրքիայի հետ ունեցած պետական սահմանը:

Հայ ռազմիկները կռվեցին պատերազմի առաջին իսկ օրից՝ Բրեստից մինչև Բեռլին: Ավելի վաղ՝ ***1939–1940 թթ.***, հայ զինվորները մասնակցել են նաև ***խորհրդա–ֆինական*** պատերազմին: ***Նրանցից 4–ն արժանացել են ԽՍՀՄ հերոսի կոչման***:

Պատերազմում տարած հաղթանակում իրենց արժանի տեղն ունեցան նաև հայ պարտիզանները: Ուկրաինայում, Բելոռուսիայում, Ղրիմում, Հյուսիսային Կովկասում, Մերձբալթիկայում և այլուր թշնամու թիկունքում մարտնչել են հազարավոր հայ պարտիզաններ: Գերազանցապես հայերից էին բաղկացած «Հաղթանակ», «Կարմիր աստղ», Ա. Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատները, որոնց շարքերում կային 400 հայ պարտիզաններ:

«Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը

Իրենց խիզախությամբ աչքի են ընկել հայ պարտիզաններ ***Արամայիս Հովսեփյանը, Սերգեյ Հարությունյանը, «Երիտասարդ գվարդիա»*** կազմակերպության անդամ ***Գեորգի Հարությունյանը*** և ուրիշներ:

Սփյուռքահայերի մասնակցությունը ֆաշիզմի ջախջախմանը: Սփյուռքահայությունը ևս մեծ մասնակցություն ունեցավ ֆաշիզմի ջախջախման գործին: Սփյուռքի նյութական օգնությամբ խորհրդային բանակի համար կազմվեցին ***«Սասունցի Դավիթ»*** և ***«Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարասյունները***:

Էռնեստ Դերվիշյան

Հակաֆաշիստական պայքարի կազմակերպման գործում մեծ ներդրում ունեցավ նաև Հայ առաքելական եկեղեցին:

Սփյուռքահայերը կռվում էին ԽՍՀՄ–ի դաշնակից տարբեր երկրների զորամիավորներում: Միայն ԱՄՆ–ի բանակում կար 20 հազար հայ, որոնցից ***Էռնեստ Դերվիշյանն*** արժանացավ ԱՄՆ–ի բարձրագույն պետական պարգևին (միայնակ գերեվարել է տասնյակ ֆաշիստների, և այս սխրանքն ընկած է ամերիկյան հայտնի «Ռեմբո» գեղարվեստական ֆիլմաշարի հիմքում): Ավելի քան 30 հազար հայեր

կռվում էին Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի բանակներում:

Մեծ թվով սփյուռքահայեր մասնակցեցին Գերմանիայի կողմից նվաճված երկրների ***դիմադրական և պարտիզանական շարժմանը***: Ֆրանսիայի պատմության մեջ իր արժանի տեղն է գրավել բանաստեղծ ***Միսաք Մանուշյանը***: Նա հետմահու արժանացավ Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման հերոսի կոչման: Ֆրանսիայում հերոսի մահով ընկան ***Լուիզա (Լաս)*** և ***Արփիար Ասլանյանները***: Այստեղ հակաֆաշիստական պայքարի առաջամարտիկներ են եղել նաև Հայաստանի ազգային հերոս աշխարհահռչակ Շառլ Ազնավուրի ծնողները:

Հովհաննես Բաղրամյան

Ավելի քան 300 հայորդիներ զոհվեցին Հունաստանի պարտիզանական ջոկատներում: Իտալիայում հայի անունը փառքով պսակեցին ***Մկրտիչ Դաշտոյանն*** ու ***Գևորգ Քոլոզյանը***: Բուլղարիայում աչքի ընկավ հերոսուհի պարտիզան ***Հերմինե Ռազգրադյանը (Սաշկան)***: Հունաստանի ազատագրական բանակի կազմում կռվում էր նաև հայկական «Ազատություն» պարտիզանական ջոկատը:

Համազասպ Բաբաջանյան

Հակաֆաշիստական գործունեություն ծավալեցին նաև Ուրուգվայի, Սիրիայի, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Իրանի և այլ սփյուռքահայ գաղթօջախներում գործող հայոց ազգային խորհուրդները:

Խորհրդային Միության հայ հերոսները և զորավարները: Պատերազմի ժամանակ գործած մարտական սխրանքների և անձնուրացության, զորքերի բարձրարդյունավետ կառավարման համար ***ԽՍՀՄ հերոսի կոչում է շնորհվել 108 հայի և*** Հայաստանում ծնված կամ ապրած ***11 այլազգիների***:

Հովհաննես Իսակով

Հայրենական մեծ պատերազմում ***առաջին հայ հերոսը օդաչու Լազր Չափչափյանն*** էր, որին այդ կոչումը շնորհվել է 1942 թ. հուլիսին:

27 հայեր պարգևատրվել են Փառքի 3–րդ, 2–րդ և 1–ին աստիճանի շքանշաններով՝ դրանով իսկ դառնալով Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետներ:

Պատերազմին մասնակցել են 1 մարշալ (օդուժի) և ավելի քան 60 գեներալ ու ծովակալ, որոնցից 3–ը

Հայ զինվորների մակագրությունները ռայխստագի պատին

Արմենակ Խանփերյանց

Լազր Չափչախյան
ԽՍՀՄ Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին հայ հերոսը

հետագայում դարձան մարշալ և նավատորմի ծովակալ:

Ռազմական արվեստի պատմության մեջ իրենց անունը ոսկե տառերով գրեցին ԽՍՀՄ մարշալ, երկու աշխարհամարտերի մասնակից, ԽՍՀՄ կրկնակի հերոս ***Հովհաննես Բաղրամյանը***, ԽՍՀՄ նավատորմի ծովակալ, ԽՍՀՄ հերոս ***Իվան (Հովհաննես) Իսակովը***, ավիացիայի (օդային) մարշալ (1944 թ.) ***Արմենակ Խանփերյանցը (Սերգեյ Խուդյակով)***, զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ ***Համազասպ Բաբաջանյանը***: Իսկ պատերազմի մասնակից ***Սերգեյ Ագանովը (Ագանյան)*** փոխգնդապետից դարձավ ինժեներական զորքերի մարշալ:

Առհավետ կհիշվեն պատերազմի հայ գեներալներ Նվեր Սաֆարյանի, Միքայել Պարսեղովի, Ասքանազ Կարապետյանի, Սարգիս և Հայկ Մարտիրոսյանների, Անդրանիկ Ղազարյանի, ինչպես նաև ԽՍՀՄ կրկնակի հերոս, օդաչու ***Նելսոն Ստեփանյանի, Հունան Ավետիսյանի, Սերգեյ Բուռնազյանի, Զահան Կարախանյանի*** և բազմաթիվ այլ հայորդիների անունները:

Անվիճելի է ԽՍՀՄ ժողովուրդների դերը ֆաշիզմի ջախջախման գործում: Պատերազմի հիմնական ծանրությունն ընկավ խորհրդային բանակի վրա: Հայրենական մեծ պատերազմը ԽՍՀՄ ժողովուրդ-

ներից խլեց շուրջ 27 մլն մարդկային կյանք և պատճառեց հսկայական նյութական կորուստներ:

1945 թ. մայիսի 9-ին Գերմանիան անձնատուր եղավ: Ավարտվեց Հայրենական մեծ պատերազմը, իսկ ***1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին*** Ճապոնիայի անձնատվությամբ (կապիտուլյացիա) ավարտվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը:

Այսպիսով՝ հաղթանակների ձեռքբերման գործում իր անուրանալի ավանդն է ունեցել նաև հայ ժողովուրդը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ են սկսվել Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմները:
2. Պատերազմական ժամանակի պահանջներին համապատասխան՝ ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության մեջ:
3. Աշխարհի տարբեր երկրներից և ՀԽՍՀ-ից որքա՞ն հայեր են մասնակցել պատերազմին:
4. Հայկական ո՞ր զորաբաժիններն են մասնակցել պատերազմական գործողություններին. ո՞րն էր նրանցից ամենանշանավորը: Ո՞ր մարտերում աչքի ընկան հայ ռազմիկները:
5. Թվարկե՛ք նշանավոր հայ պարտիզանների:
6. Սփյուռքահայ և հայաստանցի ի՞նչ նշանավոր հերոսներ և զորահրամանատարներ գիտեք. պատմե՛ք նրանց մասին:
7. Որքա՞ն հայ և հայաստանցի է արժանացել ԽՍՀՄ հերոսի կոչման:
8. Ներկայացրե՛ք և գնահատե՛ք հայ ժողովրդի ներդրումը ֆաշիզմի դեմ տարած պատմական հաղթանակում:
9. Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածների հիշատակին կառուցված ո՞ր հուշահամալիրում եք եղել. պատմե՛ք ձեր զգացողությունների մասին: Գրե՛ք զեկուցում Հայրենական մեծ պատերազմի հերոսներից մեկի մասին:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական ազգային դիվիզիաներ, Սիմոն Զաքյան, Նվեր Սաֆարյան, խորհրդա-ֆիննական պատերազմ, «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարասյուներ, Էռնեստ Դերվիշյան, Միսաք Մանուշյան, Լուիզա (Լաս) և Արփիար Ասլանյաններ, Հերմինե Ռազգրադյան (Սաշկա), Լազր Չափչախյան, Հովհաննես Բաղրամյան, Իվան Իսակով, Արմենակ Խանփերյանց (Սերգեյ Խուդյակով), Համազասպ Բաբաջանյան, Սերգեյ Ազանյան, Նելսոն Ստեփանյան, Հունան Ավետիսյան, անձնատվություն (կապիտուլյացիա)

ԳԼՈՒԽ VIII
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920–1945 ԹԹ.

§ 19–20. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անգրագիտության վերացումը: Խորհրդայնացումից հետո Հայաստանում իրականացվում էր կրթական և մշակութային նոր քաղաքականություն: Դրա հիմնական խնդիրներն էին հանրապետությունում ***ընդհանուր պարտադիր ուսուցում*** մտցնելը և նոր՝ ***«սոցիալիստական» մշակույթ*** ձևավորելն ու զարգացնելը:

Խորհրդային իշխանությունը մշակույթը համարում էր ժողովրդի վրա ներազդելու լավագույն միջոց և ամեն ինչ անում էր այն ամբողջովին կոմունիստական գաղափարախոսությանը ենթարկելու համար:

Մշակույթի զարգացման ճանապարհին գլխավոր արգելքը երկրի բնակչության գերակշիռ մասի անգրագիտությունն էր:

1921 թ. սեպտեմբերի 21–ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհն ընդունեց չափահաս բնակչության անգրագիտությունը վերացնելու մասին դեկրետ: Ստեղծվեցին անգրագիտության վերացման կայաններ: Մեծ ջանքերի գործադրումով մինչև ***1940 թ.*** հանրապետությունում անգրագիտությունը հիմնականում վերացվեց: ***Գրագետ էր դարձել բնակչության ավելի քան 80%–ը***: Նույնը չէր կարելի ասել Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների մասին. ***ադրբեջանցիների 94%–ը անգրագետ էր***: Նրանց կրթության գործը հանձնված էր մզկիթներին: Քրդերը չունեին իրենց գիրն ու գրականությունը:

Խորհրդային դպրոցի ձևավորումը: Կրթական գործի կազմակերպումը դժվար էր. անբավարար էին դպրոցական շենքերը, չկային դասագրքեր, զգացվում էր ուսուցիչների խիստ պակաս: Օրախնդիր էր կրթական նոր համակարգի ստեղծումը:

Հատուկ դեկրետներով ***դպրոցն անջատվեց եկեղեցուց, փակվեցին մասնավոր դպրոցները, կրթությունը դարձավ անվճար***: Հայաստանում հիմնվեցին երկու տիպի դպրոցներ՝ ***պարբական*** և ***յոթնամյա***: Ուսուցումը կատարվում էր մայրենի լեզվով:

Մեծ աշխատանք կատարվեց ազգային փոքրամասնությունների՝ թաթարների (ադրբեջանցիներ), քրդերի, ասորիների շրջանում անգրագիտությունը վերացնելու ուղղությամբ: Լուսժողկոմատին կից ստեղծվեց ***ազգային փոքրամասնությունների բյուրո***: 1924 թ. Երևանի գավառում ազգային փոքրամասնությունների համար գործում էր 27 դպրոց, ինչպես նաև ադրբեջանական մանկատուն՝ 60 երեխայով: Իսկ 1925–1926 ուսումնական տարում Էջմիածնի գավառում ազգային փոքրամասնությունների համար գործում էր 12 դպրոց՝ 421 աշակերտով: ***Աշխարհում առաջինը Հայաստանում 1929 թ. ստեղծվեց քրդական այբուբեն՝ սկզբում հայատառ, այնուհետև՝ լատինատառ***: 1931 թ. Երևանում բացվեց քրդական մանկավարժական տեխնիկում:

Արդեն 1930–ական թթ. երկրորդ կեսին ազգային փոքրամասնությունների դպրոցներում ընդգրկված էին դպրոցահասակ բոլոր երեխաները: Անտարակույս, կային նաև դժվարություններ, որոնք պայմանավորված էին տվյալ ժամանակաշրջանում առկա սոցիալ–տնտեսական դժվարություններով:

1926 թվականից որոշվեց քաղաքային բնակավայրերում ունենալ ***եռաստիճան դպրոց՝ տարրական, յոթնամյա, լրիվ միջնակարգ***: Գյուղական վայրերում գործում էին առավելապես տարրական դպրոցներ:

1920–1930–ական թթ. հանրապետությունում կառուցվեցին նոր դպրոցական շենքեր, ավելացավ աշակերտների թիվը: Նախադրյալներ առաջացան Հայաստանում ընդհանուր պարտադիր ուսուցման անցնելու համար:

Հայրենական մեծ պատերազմը դժվարություններ առաջացրեց նաև կրթության կազմակերպման համար: Դպրոցական շենքերի մի մասը հատկացվեց հոսպիտալներին: Կրճատվեց դպրոցական պիտույքների արտադրությունը և դասագրքերի հրատարակումը: Հազարավոր ուսուցիչներ զորակոչվեցին բանակ: Նրանց թիվը 1300–ով կրճատվեց: Ավելի քան 30%–ով պակասեց նաև դպրոցականների թիվը: Նրանցից շատերը արտադրական հիմնարկներում փոխարինեցին ռազմաճակատ մեկնածներին:

Մասնագիտական կրթությունը: Հաջորդ կարևոր քայլը հին ուսուցչական կադրերի կողքին նորերի պատրաստումն էր: 1921 թ. հոկտեմբերին Երևանի պետական համալսարանում բացվեց մանկավարժական ֆակուլտետ, իսկ ***1922 թ. նոյեմբերին հիմնադրվեց մանկավարժական ինստիտուտը***, որը հետագայում կրեց հայ մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանի անունը և մինչև այժմ մանկավարժական կադրերի պատրաստման հիմնական դարբնոցն է: Տարբեր ժամանակներում Երևանում, Լենինականում (Գյումրի), Ստեփանավանում, Գորիսում, Դիլիջանում, Նոր Բայազետում (Գավառ) բացվեցին մանկավարժական տեխնիկումներ:

Որոշակի աշխատանք կատարվեց նաև բարձրագույն կրթության կազմակերպման ուղղությամբ: Հաջողությամբ գործում էր Երևանի պետական համալսարանը: 1923 թ. հիմնվեց Երևանի կոնսերվատորիան: ***1940 թ.*** հանրապետությունում գործում էր ***9 բուհ՝ ավելի քան 11 հազար ուսանողներով***:

1941–1945 թթ. բուհերը լուրջ կադրային խնդիրներ ունեցան: Զորակոչվեց պրոֆեսորադասախոսական կազմի և ուսանողության մեծամասնությունը: Այնուամենայնիվ, բուհերը շարունակեցին իրենց գործունեությունը: Ավելին՝ 1943–1945 թթ. հիմնադրվեցին ռուսական մանկավարժական, գեղարվեստաթատերական և ֆիզիկական կուլտուրայի ինստիտուտները:

ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի հիմնադրումը և ՀԽՍՀ ԳԱ ստեղծումը: Գիտության զարգացման ուղղությամբ կատարված առաջին նշանակալի քայլը ***1921 թ. Էջմիածնի մշակութային–պատմական ինստիտուտի*** ստեղծումն էր: ***1925 թ.*** այն վերափոխվեց ***Գիտության և արվեստի ինստիտուտի***: Վերջինս գործում էր ակադե-

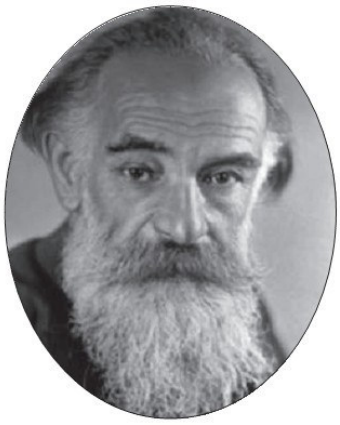

Հովսեփ Օրբելի

Լևոն Օրբելի

միական սկզբունքներով, որի մեջ մտնում էին երեք տարով ընտրված իսկական և թղթակից անդամներ:

Ինստիտուտը գործեց մինչև 1930 թ. և հիմնականում զբաղվում էր հասարակական գիտությունների ուսումնասիրությամբ:

Գիտության զարգացումը առաջադրեց միասնական գիտական կենտրոնի ստեղծման պահանջ: Այդ նպատակով 1935 թ. բացվեց ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը՝ ***Արմֆանը***: Դրա առաջին նախագահը նշանավոր երկրաբան ***Ֆրանց Լևինսոն–Լեսինգն*** էր: ***1938 թ. Արմֆանի նախագահ*** նշանակվեց ականավոր արևելագետ ***Հովսեփ Օրբելին***:

1941 թ. Արմֆանի կազմում գործում էին 11 գիտահետազոտական հիմնարկներ՝ 180 գիտաշխատողներով:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանի մշակութային կյանքի ամենամեծ իրադարձությունը հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումն էր: 1943 թ. նոյեմբերին ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց՝ ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի հիման վրա ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիա ստեղծելու մասին: Այն հայ գիտնականների ձեռք բերած նվաճումների ու ծառայությունների ճանաչումն էր:

ԳԱ հիմնադիր–ակադեմիկոսներ դարձան հանրապետության 23 անվանի գիտնականներ՝ գիտության տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչներ: Նրանցից էին ֆիզիկոսներ Աբրահամ և Արտեմ Ալիխանյան եղբայրները, աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, ֆիզիոլոգ Լևոն Օրբելին, գրականագետ Մանուկ Աբեղյանը, լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանը, պատմաբան Հակոբ Մանանդյանը, արևելագետ Հովսեփ Օրբելին, ինչպես նաև բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը և ուրիշներ:

1943 թ. նոյեմբերի 29–ին տեղի ունեցավ ակադեմիայի առաջին ընդհանուր ժողովը: Ակադեմիայի նախագահ ընտրվեց ***Հովսեփ Օրբելին***, որն այդ պաշտոնը վարեց մինչև 1947 թվականը: Պատերազմի տարիներին նա Էրմիտաժի տնօրենն էր և որպես վկա՝ մասնակցել է Նյուրնբերգյան դատավարությանը:

Բնական գիտությունների և հայագիտության զարգացումը: 1920–ական թթ. վերջերին մեծ աշխատանք կատարվեց նաև տեխնիկական ու բնական գիտությունների բնագավառում: Առաջնահերթ նպատակը գիտական միտքը տնտեսությանը ծառայեցնելն էր: Քիմիական արտադրությունը զարգացնելու գործում մեծ դեր խաղա-

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի (այժմ՝ ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա) նախագահության շենքը

ցին նշանավոր քիմիկոսներ ***Ստեփան Ղամբարյանը*** և ***Լևոն Ռուրինյանը***: Նրանց ջանքերով սկիզբ դրվեց ***սինթետիկ կաուչուկի*** արտադրությանը:

Հիդրոտեխնիկական շինարարության բնագավառում աչքի ընկավ նշանավոր էներգետիկ ***Հովսեփ Տեր-Ասրվածատրյանը***, որի նախագծով կառուցվեցին նաև մի շարք հէկեր:

Հրաչյա Աճառյան

Հայրենական մեծ պատերազմի վերջին աշխատանք տարվեց Բյուրականի աստղադիտարանի նախագծման ուղղությամբ:

Երկրաբաններ ***Հովհաննես Կարապետյանի*** և ***Տիգրան Զորբաշյանի*** գլխավորությամբ հսկայական աշխատանքներ կատարվեցին կիրառական երկրաբանության բնագավառում:

1925 թ. հայ գիտնական ***Հովհաննես Աղամյանն*** աշխարհում առաջինը ստեղծեց և Երևանում ցուցադրեց եռագույն հեռուստատեսություն և լուսահեռագրության սարք:

Մեծ աշխատանք կատարվեց նաև հայագիտության զարգացման գործում: Հատկապես աչքի ընկան Խորհրդային Հայաստան վերադարձած հայագետները: 1926 թվականից Երևանի պետական համալսարանը հրատարակեց ***Հրաչյա Աճառյանի*** բազմահատոր «Հայերեն արմատական բառարանը»: ***Մանուկ Աբեղյանը*** և ***Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը*** մշակեցին և հրատարակեցին «Սասունցի Դավիթ» էպոսի համահավաք տեքստը: Թորոս Թորամանյանի ջանքերով վերականգնվեց Զվարթնոց տաճարի հատակագիծը:

Հակոբ Մանանդյան

Պատերազմի դժնդակ տարիներին իսկ շարունակվեց հայագիտության զարգացումը: Այդ բնագավառում

ծանրակշիռ ներդրում էին ***Հակոբ Մանանդյանի*** պատմագիտական աշխատությունները: ***Ստեփան Մալխասյանցն*** ավարտեց քառահատոր «Հայերեն բացատրական բառարանը», որ արժանացավ պետական մրցանակի:

Գիտության վերելքին, սակայն, մեծապես խանգարում էր անհատի պաշտամունքը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ էին խորհրդային իշխանությունները կարևորում կրթության և մշակույթի զարգացումը: Ե՞րբ սկսվեց անգրագիտության վերացման քաղաքականությունը ՀԽՍՀ–ում:
2. Ներկայացրե՛ք խորհրդային դպրոցի ձևավորման ընթացքը և կարևոր միջոցառումները: Ներկայացրե՛ք ազգային փոքրամասնությունների կրթական գործի կազմակերպման ուղղությամբ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների վարած քաղաքականությունը:
3. Նշանավոր ի՞նչ բուհեր էին գործում Խորհրդային Հայաստանում:
4. Գիտության զարգացման ի՞նչ նշանավոր կենտրոններ էին ստեղծվել Խորհրդային Հայաստանում. ե՞րբ են դրանք հիմնվել: Թվարկե՛ք ՀԽՍՀ ԳԱ հիմնադիր–ակադեմիկոսների. ի՞նչ գիտե՛ք նրանց մասին:
5. Կիրառական և բնական գիտությունների զարգացման գործում ովքե՞ր աչքի ընկան:
6. Թվարկե՛ք հայ գիտնականների նվաճումները և արժեքավոր աշխատանքները հայագիտության բնագավառում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անգրագիտության վերացման կայան, Էջմիածնի մշակութային–պատմական ինստիտուտ, Գիտության և արվեստի ինստիտուտ, Արմֆան, Հովհաննես Աղամյան, ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիա, Հովսեփ Օրբելի, Վիկտոր Համբարձումյան, Հակոբ Մանանդյան, Ստեփան Մալխասյանց

§ 21. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ

Գրականությունը: Խորհրդայնացումից հետո հանրապետության ***գրական կյանքում սկսվեց պայքար հնի ու նորի միջև***: Գրական հին սերնդի (Հ. Թումանյան, Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Իսահակյան, Ա. Շիրվանզադե և ուրիշներ) կողքին հանդես էին գալիս նորերը (Ե. Չարենց, Ա. Բակունց, Գ. Մահարի, Ա. Վշտունի և ուրիշներ):

1921 թ. հոկտեմբերի 4–ին Ա. Իսահակյանին հասցեագրած նամակում ***Հ. Թումանյանը*** գրում էր, որ *«…գրականությունն ու գեղարվեստը երբեք էսքան ուշադրության առարկա եղած չեն մեր աշխարհում»*:

Ավետիք Իսահակյան

1920–ական թթ. Հայաստանում ծավալվեց ***պրոլետարական գրական շարժումը (պրոլետկուլտը)***: Գործում էին գրական տարբեր խմբակներ ու միություններ, որոնք բանավեճեր էին կազմակերպում գրականության ու գրական ժառանգության հարցերի շուրջ: Անգամ առաջարկվում էր ամբողջովին մերժել նախահեղափոխական գրական ժառանգությունը: Բարեբախտաբար, այս տեսակետը հետագայում վերանայվեց:

1932 թ. ստեղծվեց Հայաստանի գրողների միությունը: Նոր գրականության ստեղծման պահանջով հանդես եկավ ***Եղիշե Չարենցը***: «Ամենապոեմ» ստեղծագործության մեջ նա արտահայտում է այն գաղափարը, որ բանաստեղծներից մեծագույնը ժողովուրդն է՝ նյութական և հոգևոր բոլոր արժեքների ստեղծողը, էպոսների հեղինակը:

Դերենիկ Դեմիրճյան

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ռազմաճակատ մեկնեցին ավելի քան 40 գրողներ ու գրականագետներ, այդուհանդերձ, հայ գրական կյանքը շարունակվում էր:

Պատերազմին նվիրված քնարերգության դասական օրինակ է Ավ. Իսահակյանի «Ռազմակոչը»: Հովհ. Շիրազը հրատարակեց «Բիբլիական» պոեմը: Դ. Դեմիրճյանը տպագրեց «Վարդանանք», իսկ Ստ. Զորյանը՝ «Պապ թագավոր» պատմավեպը:

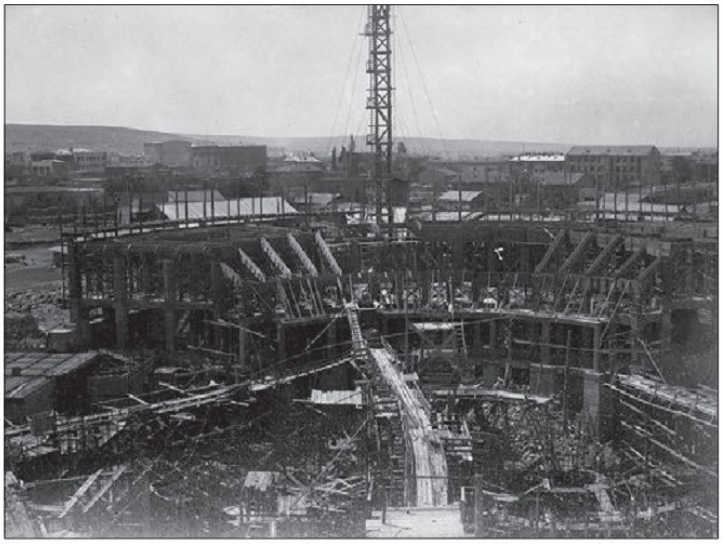

Տեսարան օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնի շենքի շինարարությունից

Դրանք անցյալի օրինակներով արմատավորում էին հայրենասիրության վեհ գաղափարը:

Թատրոնը: ***1922 թ.*** Գ. Սունդուկյանի «Պեպո» պիեսի բեմադրությամբ սկսվեց ***առաջին պետական դրամատիկական թատրոնի*** գործունեությունը: Այն հետագայում կրեց Գ. Սունդուկյանի անունը: Այդ թատրոնում են իրենց գործունեությունը ծավալել հայ բեմի նշանավոր վարպետներ ***Հասմիկը, Հովհաննես Աբելյանը, Արուս Ոսկանյանը, Վահրամ Փափազյանը, Հրաչյա Ներսիսյանը, Վաղարշ Վաղարշյանը*** և ուրիշներ:

Վահրամ Փափազյան

1928 թ. Լենինականում ռեժիսոր ***Վարդան Աճեմյանի*** ղեկավարությամբ բացվեց ***պետական թատրոն***: Պետական թատրոններ բացվեցին Կիրովականում, Կապանում, Արտաշատում և այլուր:

1937 թ. հիմնադրվեց ռուսական դրամատիկական թատրոնը:

Թատերական կյանքը շարունակվեց նաև պատերազմի շրջանում: Փայլատակեց նաև աստղանքի նշանավոր վարպետ Սուրեն Քոչարյանի տաղանդը:

Վարդան Աճեմյան

Կինոն: 1920-ական թթ. հիմնադրվեց նաև ազգային կինեմատոգրաֆիան: ***1925 թ.*** ցուցադրվեց հայկական կինեմատոգրաֆիայի առաջնեկը՝ ***«Նամուսը»***, իսկ ***1935 թ.՝ «Պեպո» հայկական առաջին հնչյունային կինոնկարը***, որը բեմադրեց կինոռեժի-

Օպերայի և բալետի պետական թատրոնի շենքը

սոր ***Համո Բեկնազարյանը***: Նրա անունով էլ կոչվեց Հայկինոն:

1944 թ. Հայկինոն նկարահանեց «Մի անգամ գիշերով» և «Դավիթ Բեկ» ֆիլմերը: Վերջինիս ռեժիսորը ևս Համո Բեկնազարյանն էր:

Կերպարվեստը և երաժշտությունը: 1920–ական թվականներին ստեղծագործում էին Մարտիրոս Սարյանը, Սեդրակ Առաքելյանը, Եղիշե Թադևոսյանը, Ստեփան Աղաջանյանը, Հակոբ Կոջոյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը:

1932 թ. ստեղծվեց Հայաստանի խորհրդային կերպարվեստագետների միությունը: ***1935 թ. կազմակերպվեց Հայաստանի կերպարվեստի թանգարանը*** (այժմ՝ Հայաստանի ազգային պատկերասրահ): Խորհրդահայ նկարչության զարգացման գործում առանձնապես մեծ էր ***Մարտիրոս Սարյանի*** դերը: Հայ ***քանդակագործներից աչքի ընկան Սերգեյ Մերկուրովը, Արա Սարգսյանը, Երվանդ Քոչարը***:

Մեծ հայրենականի տարիներին Արա Սարգսյանը կերտեց Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի քանդակները:

1920–1930–ական թթ. վերելք ապրեց երաժշտական կյանքը: Ղրիմից Հայաստան եկած նշանավոր կոմպոզիտոր ***Ալեքսանդր Սպենդիարյանը*** դրեց հայկական ազգային սիմֆոնիայի հիմքը: 1938 թ.

Համո Բեկնազարյան
Հայ կինեմատոգրաֆիայի հիմնադիրը

Ալեքսանդր Սպենդիարյան

Ալ. Սպենդիարյանի ***«Ալմաստ» օպերայի ներկայացմամբ բացվեց*** նրա անունը կրող ***օպերայի և բալետի պետական թատրոնը***:

Հայ երաժշտական արվեստի զարգացման գործում մեծ է ***Արամ Խաչատրյանի*** վաստակը: Համաշխարհային ճանաչում ստացավ նրա ***«Գայանե»*** բալետը:

Ժամանակի նշանավոր երգիչներից էին ***Հայկանուշ Դանիելյանը, Շարա Տալյանը*** և ուրիշներ: ***Հ. Դանիելյանին*** առաջինը շնորհվեց ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստուհու կոչում:

1941–1945 թթ. լայն տարածում ստացան արտիստների և ստեղծագործական կոլեկտիվների ելույթները ռազմաճակատում: Ռազմիկների սպասված հյուրերն էին Թ. Ալթունյանի ղեկավարած երգիպարի անսամբլը (ստեղծվել էր 1938 թ.), Արտեմի Այվազյանի ղեկավարած Հայաստանի պետական ջազային խումբը: Երևանը առաջին քաղաքներից էր, որտեղ հնչեց Դմիտրի Շոստակովիչի «Յոթերորդ» (Լենինգրադյան) սիմֆոնիան: Հայրենասիրական ներկայացում էր Տիգրան Չուխաճյանի «Արշակ Երկրորդ» հայկական առաջին օպերայի բեմադրությունը, որը կորսված էր համարվում:

Մեսրոպ Մաշտոց և Սահակ Պարթև (հեղինակ՝ Արա Սարգսյան)

ՀԽՍՀ պետական օրհներգ ստեղծելու նպատակով հայտարարված մրցանակաբաշխությունը շահեց ***Արամ Խաչատրյանը*** (խոսք՝ Սարմենի):

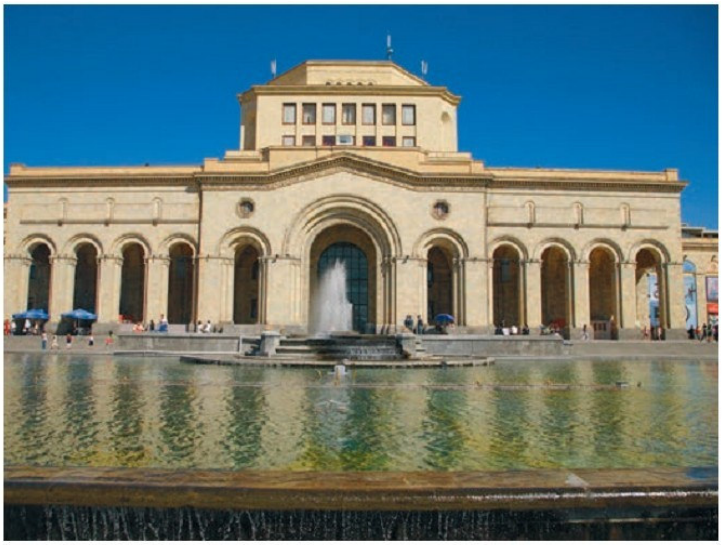

Հայաստանի ազգային պատկերասրահի և պատմության պետական թանգարանի շենքը

ՀԽՍՀ պետական օրհներգն առաջին անգամ հանդիսավոր կերպով հնչել է ***1944 թ. օգոստոսին***:

Քաղաքաշինությունը և ճարտարապետությունը: Խորհրդահայ ճարտարապետության ամենանշանավոր դեմքը թերևս ակադեմիկոս ***Ալեքսանդր Թամանյանն*** էր: 1924 թ. նա կազմեց Երևանի գլխավոր հատակագիծը: Թամանյանի նախագծով կառուցվեցին Երևանի առաջին հէկը, օպերայի և բալետի թատրոնի, ՀԽՍՀ կառավարության տան շենքերը և այլն:

Նշանավոր ճարտարապետներ էին նաև Մարկ Գրիգորյանը, Կարո Հալաբյանը, Նիկողայոս Բունիաթյանը, Միքայել Մազմանյանը և ուրիշներ: 1932 թ. ստեղծվեց Ճարտարապետների միությունը:

Հայրենական մեծ պատերազմի շրջանի խոշոր կառույց է «Հաղթանակ» կամուրջը:

Այսպիսով՝ 1920–1945 թթ. խորհրդահայ մշակույթը հասավ մեծ հաջողությունների: Սակայն երկրում ծավալված ստալինյան բռնաճնշումները մեծապես խոչընդոտում էին մշակույթի լիարժեք զարգացմանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ովքե՞ր էին գրական հին և նոր սերնդի ներկայացուցիչները. թվարկե՛ք նրանց ստեղծագործություններից: Ե՞րբ է ստեղծվել Հայաստանի գրողների միությունը:
2. Թվարկե՛ք հայ թատրոնի և կինոյի նշանավոր գործիչների. ի՞նչ գիտեք նրանց մասին: 1920–1930–ական թթ. ի՞նչ թատրոններ են հիմնադրվել Խորհրդային Հայաստանում:
3. Ովքե՞ր էին խորհրդահայ կերպարվեստի և երաժշտության ականավոր ներկայացուցիչները: Ե՞րբ է ստեղծվել Հայաստանի խորհրդային կերպարվեստագետների միությունը: Ե՞րբ է կազմակերպվել Հայաստանի կերպարվեստի թանգարանը: Ի՞նչ կարևոր իրադարձություններով է նշանավորվել խորհրդահայ երաժշտական կյանքը: Ո՞վ էր ՀԽՍՀ պետական օրհներգի հեղինակը:
4. Ո՞վ էր Երևանի գլխավոր հատակագծի հեղինակը. ի՞նչ շինություններ են կառուցվել նրա նախագծով: Ե՞րբ է ստեղծվել ճարտարապետների միությունը: Ժամանակաշրջանի ի՞նչ նշանավոր հայ ճարտարապետներ գիտեք:
5. Կազմե՛ք 1920–1945 թթ. խորհրդահայ մշակութային կյանքի կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրական աղյուսակ:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պրոլետկուլտ, Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Հայաստանի գրողների միություն, Հայաստանի խորհրդային կերպարվեստագետների միություն, ճարտարապետների միություն, «Նամուս», «Պեպո», «Ալմաստ»

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Հայաստանում իշխանության գլուխ անցնելուց հետո բոլշևիկները ստեղծեցին կառավարման նոր համակարգ: Սկսվեցին հետապնդումներ և բռնություններ, որոնք գործադրվում էին Արտակարգ հանձնաժողովի (Չեկա) կողմից: Դժգոհությունների մեծ ալիք բարձրացավ հատկապես ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության իրագործման պատճառով: Այդ ամենը հանգեցրեց համաժողովրդական ապստամբության և քաղաքացիական պատերազմի: Ի վերջո Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշվեց:

   - *Իշխանության ինչ մարմիններ ստեղծվեցին Խորհրդային Հայաստանում:*
   - *Ո՞վ էր գլխավորում Փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբությունը. ինչո՞ւ այն պարտվեց:*

2. ՀՍԽՀ–ն դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել մի շարք պետությունների հետ: Խորհրդայնացումից հետո Ռուսաստանն իր վրա էր վերցրել Հայաստանի՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ սահմանային վեճերը կարգավորելու նախաձեռնությունը:

   - *Երբ են ստորագրվել Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը. տարածքային ինչ կորուստներ ունեցավ Հայաստանը:*
   - *Ինչ կերպ կարգավորվեցին Խորհրդային Հայաստանի՝ հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրները:*

3. 1922 թ. հունվար–փետրվար ամիսներին կայացած Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարն ընդունեց ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը: 1922 թ. ստեղծված Անդրդաշնությունը գոյատևեց մինչև 1936 թվականը: 1922 թ. դեկտեմբերի 30–ին խորհրդային չորս հանրապետություններ ԽՍՀՄ կազմավորման մասին հռչակագիր ընդունեցին և պայմանագիր ստորագրեցին:

   - *Ինչ կարևոր իրավունքներ և ազատություններ էին ամրագրվել ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրության մեջ:*
   - *Ինչպիսի՞ պետություն էր ԽՍՀՄ–ը. դե յուրե և դե ֆակտո:*

4. Խորհրդային հանրապետություններում 1921 թ. գարնանից սկսեցին կիրառել նէպը: Դա հնարավորություն տվեց կարճ ժամանակում վերականգնելու քայքայված տնտեսությունը: Սակայն 1920 թ. երկրորդ կեսից ԽՍՀՄ ղեկավարությունը որդեգրեց արագացված տեմպով արդյունաբերացման և գյուղատնտեսության

կոլեկտիվացման քաղաքականությունը: Նէպը մոռացվեց, հաստատվեց կառավարման վարչահրամայական համակարգ:

- *Ձեր կարծիքով արդյունաբերացումը և կոլեկտիվացումը տվեցին սպասվող արդյունքները:*
- *Ինչ է անձի պաշտպանությունը: Ինչպիսի՞ հասարակարգ էր հաստատվել ԽՍՀՄ–ում:*
- *Ներկայացրեք Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության զարգացման ընդհանուր պատկերը:*
- *Երբ ՀՍԽՀ–ն դարձավ ՀԽՍՀ: Բացեք այդ հասկացությունները:*

5. Հայկական սփյուռքն առաջացավ երիտթուրքական և քեմալական կառավարությունների վարած հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով: Կազմակերպված մի շարք համայնքներ էին առաջացել Մերձավոր Արևելքի և Եվրոպայի երկրներում: Սփյուռքահայությունը Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո դարձավ Հայկական հարցի լուծման միակ պահանջատերը: Սփյուռքահայության համար գերխնդիր էր դարձել ազգային նկարագրի ու ինքնության պահպանումը: Այդ գործում մեծ էր Հայ առաքելական եկեղեցու, ազգային կուսակցությունների ու կազմակերպությունների դերը:

- *Ո՞ր երկրներում ձևավորվեցին խոշոր հայկական համայնքներ:*
- *Ո՞ր կառույցներն են նպաստում սփյուռքահայության ազգային դիմագծի պահպանմանը:*
- *Ինչո՞ւ Ազգերի լիգան չկարողացավ իրական օգնություն կազմակերպել հայ գաղթականներին: Ներկայացրեք Ֆ. Նանսենի հայանպաստ գործունեությունը:*
- *Որքա՞ն հայ ներգաղթեց Հայաստան 1921–1936 թթ.:*

6. ԽՍՀՄ–ի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակմամբ սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը: Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը վերակազմակերպվեց պատերազմական իրադրությանը համապատասխան, և Հայաստանը ևս իր մարդկային ու նյութական ռեսուրսները նպատակաուղղեց զավթիչներին ջախջախելու գործին: Կազմավորվեցին հայկական զորաբաժիններ, մարտերում աչքի ընկան բազմաթիվ հայ զորահրամանատարներ և ռազմիկներ: Հայ ժողովուրդը զգալի ներդրում ունեցավ հակաֆաշիստական երկրների տարած հաղթանակում:

- *Երբ են սկսվել և ավարտվել Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմները:*
- *Բերեք փաստեր, որոնք վկայում են մեծ հաղթանակում հայ ժողովրդի ունեցած կարևոր ներդրման մասին:*

- *Համաշխարհային պատերազմին մասնակցած ինչ հայ նշանավոր հերոսներ և զորահրամանատարներ գիտեք:*

7. Կոմունիստական կուսակցությունը ձգտում էր մշակույթը պահելու իր անմիջական ազդեցության տակ: Խորհրդային Հայաստանում 1920–1945 թթ. միջոցառումներ ձեռնարկվեցին բնակչության գրագիտության մակարդակի բարձրացման ուղղությամբ, ընդլայնվեց դպրոցների և բուհերի ցանցը, առաջացան մի շարք գիտահետազոտական ինստիտուտներ: Պատերազմական պայմաններում հիմնադրվեց ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիան: Չնայած դժվարություններին՝ Հայաստանում զարգանում էին գիտությունը, արվեստը, մշակույթի մի շարք բնագավառներ. ակնառու էին ձեռքբերումները վերոհիշյալ բնագավառներում:

- *Երբ է հիմնադրվել ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիան:*
- *Ինչ միջոցառումներ իրականացվեցին կրթամշակութային և գիտական կյանքը զարգացնելու ուղղությամբ:*
- *Նշե՛ք գիտության և մշակույթի տարբեր բնագավառներում արձանագրված կարևոր ձեռքբերումները:*

ԵԶՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ

Ամբողջատիրություն (տոտալիտարիզմ, լատիներեն՝ ամբողջ, լիակատար բառից) — Բռնապետական իշխանության ձև. բնորոշ կողմերն են՝ սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների փաստացի վերացումը, հասարակության լիակատար ենթարկումը իշխանության շահերին և համատարած (տոտալ) վերահսկողության հաստատումը բոլորի և ամեն ինչի նկատմամբ, քաղաքական ընդդիմության և այլախոհների հանդեպ բռնարարքների լայնածավալ կիրառումը:

Ամերկոմ — Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն (Ամերկոմ, American Committee for Relief in the Near East, ACRNE) հիմնադրվել է 1918 թ. սեպտեմբերին Հայկական և սիրիական նպաստամատույց կոմիտեների (1915 թ.) միավորմամբ: Օգնում էր Մերձավոր Արևելքի երկրների պատերազմից տուժած և կարիքավոր բնակչությանը (հայեր, հույներ, ասորիներ և այլն) պարենով, հագուստով և դեղորայքով: Գլխավոր գրասենյակը Բոստոնում էր: Հայաստանում և Անդրկովկասում գործել է 1919 թ. մայիսից: Նրա գործունեությունը շարունակվել է նաև խորհրդային իշխանության օրոք: 1926 թ. ՀՍԽՀ–ում Ամերկոմի խնամած որբերի թիվը 7440 էր: 1931 թ. դադարել է գործունեությունը ՀՍԽՀ–ում:

Արդյունաբերացում (ինդուստրացում) — Արդյունաբերության մեջ և տնտեսության մյուս ճյուղերում խոշոր մեքենայական արտադրության ներդրման գործընթացը: Դրա շնորհիվ ծանր արդյունաբերությունը դառնում է գերակշռող մյուս ճյուղերի համեմատ: Այս քաղաքական կուրսն իրականացվել է ԽՍՀՄ–ում 1920–ական թթ. երկրորդ կեսից: Դրա արդյունքում Խորհրդային Հայաստանը դարձել է արդյունաբերական երկիր:

Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետություն — 1918 թ. մայիսի 27–ին Այսրկովկասի արևելքում ձևավորված պետական կազմավորման պաշտոնական անվանումը (հետագայում՝ Ադրբեջան): Այն գոյություն ունեցավ մինչև 1920 թ. ապրիլի 28–ը, երբ այնտեղ առաջինն Այսրկովկասում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր:

Արևելյան լեգեոն (Հայկական լեգեոն) — Կազմավորվել է 1916 թ. Մ. Սայքսի, Ժ. Պիկոյի և Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարի միջև Լոնդոնում կնքված համաձայանգրի հիման վրա: Հայ լեգեոնականները ֆրանսիական զորքերի կազմում պետք է մասնակցեին Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմական գործողություններին սիրիա–պաղեստինյան ճակատում: Դրա դիմաց Ֆրանսիան Կիլիկիայի հայերին խոստանում էր պատերազմից հետո տալ ինքնավարություն: Լեգեոնը, որպես օժանդակ զորամաս, ֆրանսիական բանակի մաս չէր կազմում:

Արևմտահայության բեկորներին չվտանգելու նպատակով լեգեոնն անվանվեց ոչ թե «Հայկական», այլ «Արևելյան»:

Բյուրո–կառավարություն — ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսյանի հրաժարականից (1920 թ. մայիսի 5) հետո կազմված նոր կառավարության անվանումը: Քանի որ այն կազմվեց ՀՅԴ բյուրոյի անդամներից՝ վարչապետ Համո Օհանջանյանի գլխավորությամբ, ուստի կոչվեց բյուրո–կառավարություն:

«Լոռու չեզոք գոտի» — Լոռու չեզոք գոտին ստեղծվել է հայ–վրացական պատերազմից (1918 թ. դեկտեմբեր) հետո տեղի ունեցած խորհրդաժողովի արդյունքում: Ստորագրված համաձայնությամբ՝ Բորչալուի գավառի հյուսիսային մասը մնալու էր Վրաստանին, հարավային մասը՝ մինչև Դսեղ–Ջալալօղլի (Ստեփանավան) գիծը՝ Հայաստանին: Դրանց միջև ընկած տարածքում ստեղծվեց «չեզոք գոտի»՝ անգլիական զորքերի հսկողությամբ և անգլիացի նահանգապետի ղեկավարությամբ: Հայաստանի խորհրդայնացումից (1920 թ. դեկտեմբեր) հետո Լոռու չեզոք գոտին մնաց Հայաստանին:

Կոլեկտիվացում — 1920–1930–ական թթ. ԽՍՀՄ–ում իրականացված գյուղատնտեսության վերափոխման քաղաքականություն, որի արդյունքում (հիմնականում՝ հարկադրաբար) անհատական գյուղացիական տնտեսությունները վերածվեցին կոլեկտիվ գյուղացիական տնտեսությունների՝ կոլխոզների:

Հայ դատ — Հայ ժողովրդի իրավունքները հայրենի բնօրրանում վերահաստատելու, ազատ, անկախ ու ինքնիշխան համահայկական պետությունը վերականգնելու և մեկ միասնական ու հզոր հայրենիք կերտելու նպատակով ձևավորված գաղափարախոսություն և շարժում: Այն որոշակիորեն նույնանում է Հայկական հարցի հետ: Հայ դատը, որպես համապարփակ ծրագիր, ձևավորվել է Մեծ եղեռնից հետո, երբ Արևմտյան Հայաստանն ամբողջությամբ հայաթափվեց, իսկ Արևելյան Հայաստանի առանձին տարածքներ նրանից խլվեցին և կցվեցին հարևան պետություններին: Հայ դատն ունի քաղաքական, բարոյական, տարածքային, մշակութային, սոցիալ–տնտեսական, իրավական և այլ հայեցակետեր: Դրանք լուծելու և վերջնանպատակին հասնելու համար 1944 թվականից Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը ձևավորել է Հայ դատի շարժումը: Կազմավորվել են Հայ դատի հանձնախմբեր (գրասենյակներ) կամ Հայկական ազգային կոմիտեներ ԱՄՆ–ում՝ Վաշինգտոնում, Բոստոնում, Լոս Անջելեսում, Ֆրեզնոյում, իսկ ավելի ուշ՝ Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի, Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում, Ռուսաստանի Դաշնությունում, 1991 թվականից՝ նաև Երևանում: Հայ դատի հանձնախմբերը Հայ-

կական հարցի պահանջատերերն են առանձին երկրներում և գործուն աջակցում են Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող օրենսդրական ակտերի ու բանաձևերի ընդունման գործընթացին, պայքարում պատմական Հայաստանի տարածքում հայկական հուշարձանների և մշակութային այլ արժեքների ոչնչացման դեմ, սատարում արցախահայության արդարացի պայքարին: Հանձնախմբերն աջակցում են նաև Հայոց ցեղասպանության մասին ֆիլմերի նկարահանմանը, գրականության տպագրմանը, բողոքի գործողություններ կազմակերպում Թուրքիայի և Ադրբեջանի հակահայկական գործողությունների դեմ:

Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե — (ՌՀԿ, ռազմհեղկոմ), ռազմաքաղաքական մարմին, որը կազմվել է 1920 թ. նոյեմբերին Բաքվում, որի նպատակն էր խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում: ՌՀԿ–ի նախագահը Ս. Կասյանն էր, անդամները՝ Ա. Մռավյանը, Ս. Տեր–Գաբրիելյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Ա. Բեկզադյանը, Ի. Դովլաթյանը: 1920 թ. նոյեմբերի 29–ին ՌՀԿ–ն Խորհրդային Ռուսաստանի 11–րդ կարմիր բանակի զորամասերի ուղեկցությամբ անցավ հայ–ադրբեջանական սահմանը և մտավ Քարվանսարա (Իջևան): ՌՀԿ–ն Հայաստանի «աշխատավոր ժողովրդի» տեղի չունեցած ապստամբության անունից երկիրը հռչակեց խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն: ՌՀԿ–ն Երևան ժամանեց դեկտեմբերի 6–ին: Գոյություն է ունեցել մինչև 1921 թ. մայիսի 21–ը: Այն վերակազմվել է ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (Ժողկոմխորհ):

Հնգամյակ — 1920–ական թթ. երկրորդ կեսից սկսված արդյունաբերացումը ԽՍՀՄ–ում պահանջում էր տևական ժամանակաշրջան: Ուստի ծագեց ժողովրդական տնտեսության զարգացումը հնգամյակներով ծրագրելու մոտեցումը: Հնգամյակներն ընդգրկում էին տնտեսական, սոցիալական և գիտատեխնիկական խնդիրներ, որոնք կոմկուսը տվյալ կոնկրետ ժամանակահատվածում առաջադրում էր իրականացնելու համար: Առաջին հնգամյակի ընթացքում (1928–1932 թթ.) Հայաստանում շահագործման հանձնվեց 18 արդյունաբերական ձեռնարկություն: Վերջին հնգամյակը 12–րդն էր և ընդգրկում էր 1986–1990 թթ.:

Նէպ (ռուսերեն՝ новая экономическая политика (նոր տնտեսական քաղաքականություն) բառակապակցության հապավումը) — 1921 թ. Խորհրդային Ռուսաստանում ընդունված քաղաքականություն, որը փոխարինեց «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությանը և շարունակվեց մինչև 1928 թ.: Խորհրդային Հայաստանում սկսեցին կիրառել 1921 թ. ապրիլից, իսկ հունիսի 24–ին մտցվեց պարենային հարկը: Թույլատրվեց ապրանքադրամական հարաբերությունների, սեփականության տարբեր ձևերի

գոյությունը, օտարերկրյա կապիտալի մուտքը տնտեսության մեջ և այլն: Նէպ–ի շնորհիվ վերականգնվեցին Հայաստանի գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը, ոռոգման համակարգը, կառուցվեցին նոր ջրանցքներ:

Սկաուտական միություն — Սկաուտական շարժումը XX դարի սկզբին հիմնադրել է գնդապետ Ռոբերտ Բեյդըն–Փաուելը (1857–1941 թթ.) Մեծ Բրիտանիայում երեխաներին փողոցից կտրելու նպատակով: 1907 թ. ստեղծվել են տղաների (բոյսկաուտ), իսկ 1909–1910 թթ.՝ աղջիկների (գըրլսկաուտ) առաջին կազմակերպությունները: Սկաուտական շարժումն արագորեն տարածվել է ողջ աշխարհում: Դրան նպաստել է նաև 1908 թ. Բեյդըն–Փաուելի լույս ընծայած «Սկաուտ» գիրքը, որը մեծ հաջողություն է ունեցել և թարգմանվել է 35 լեզվով: Ներկայումս Համաշխարհային սկաուտական շարժումը (ՀՍՇ) միավորում է շուրջ 160 երկրի սկաուտական կազմակերպություններ՝ մոտ 30 միլիոն սկաուտներով: Գրասենյակը ժնևում է:
Հայկական առաջին սկաուտական խմբերը ստեղծվել են 1908 թ.՝ Հնդկաստանի Մադրաս և Բոմբեյ քաղաքներում, 1910 թ.՝ Վանի ամերիկյան որբանոցում և Կոստանդնուպոլսում: Հայաստանի առաջին հանրապետության օրոք լուսավորության նախարար Նիկոլ Աղբալյանի նախաձեռնությամբ Կոստանդնուպոլսից Հայաստան են հրավիրվել (1919 թ.) սկաուտական շարժման նվիրյալներ Վահան Չերազը, Տիգրան Խոյյանը, Օնիկ Յազմաճյանը և ուրիշներ: Հիմնադրվել է ՀՄԸՄ–ի (Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միություն) սկաուտական միությունը: Բոլշևիկյան կուսակցության կողմից ազգային սկաուտական շարժումն արգելվել է: Սկաուտական խմբերը Հայաստանում վերսկսել են գործել 1989 թվականից: Հայաստանի Հանրապետության ՀՄԸՄ–ի կառույցը 1995 թ. պաշտոնապես գրանցվել է որպես Հայաստանի ազգային սկաուտական կազմակերպություն (ՀԱՍԿ), որը 1997 թվականից անդամակցում է ՀՍՇ–ին (Համաշխարհային սկաուտական շարժում):

Սփյուռք (հունարեն՝ diaspora՝ սփռում, տարածում) — 1920–ական թվականներից հայկական գաղթաշխարհն անվանվել է Սփյուռք, ընդլայնվել է նրա աշխարհագրությունը: Ձևավորվել է օսմանյան Թուրքիայի կողմից 1914–1916 թթ. իրագործված Հայոց մեծ եղեռնից հետո: Այդ ոճրագործությունից ողջ մնացածների հիմնական մասը բռնագաղթեց տարբեր երկրներ: 2010 թ. տվյալներով՝ սփյուռքահայության թիվը շուրջ 8 միլիոն է: Ավելի քան 70 երկրներում կան հայկական համայնքներ:

Խորհուրդ է տրվում օգտվել հետևյալ կայքէջերից.

armenianhouse.org/armenian–history–am.html
www.armin.am
armhistory.ru
www.findarmenia.com/arm/history
hy.wikipedia.org/wiki
freebooks.do.am
genocide.am
www.encyclopedia.am
www.genocide–museum.am/arm/armenian_genocide.php
www.e–armenians.com
www.giteliq.am

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1918 թ. մայիսի 28 — Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը. հայկական անկախ պետականության վերականգնումը

1918 թ. հունիսի 4 — Բաթումի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը

1918 թ. հունիս–սեպտեմբեր — Բաքվի հայության հերոսական ինքնապաշտպանությունը

1918 թ. օգոստոսի 1 — Հայաստանի խորհրդի առաջին նիստը

1918 թ. դեկտեմբեր — Վրաց–հայկական 20–օրյա պատերազմը

1919 թ. փետրվար — Արևմտահայերի երկրորդ համագումարը Երևանում

1919 թ. փետրվարի 12 — Հայկական երկու պատվիրակությունների համատեղ հուշագրի ստորագրումը Փարիզում

1919 թ. մայիսի 28 — «Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարման ակտի» ստորագրումը և հրապարակումը

1919 թ. հունիս — ՀՀ խորհրդարանի առաջին ընտրությունները

1920 թ. հունվարի 31 — Պետական համալսարանի հանդիսավոր բացումը Ալեքսանդրապոլում

1920 թ. ապրիլի 25 — Ղարաբաղի (Արցախ) հռչակումը ՀՀ անբաժանելի մաս

1920 թ. մայիսի 10 — Հայ բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբության սկիզբը

1920 թ. օգոստոսի 4 — Ինքնավար Կիլիկիայի հռչակումը Ադանայում

1920 թ. օգոստոսի 10 — Սևրի պայմանագրի ստորագրումը

1920 թ. օգոստոսի 10 — ՌՍԴԽՀ–ի և ՀՀ–ի միջև համաձայնագրի ստորագրումը Թիֆլիսում

1920 թ. սեպտեմբերի 23 — նոյեմբերի 18 — Թուրք–հայկական պատերազմը

1920 թ. նոյեմբերի 22 — ԱՄՆ–ի նախագահ Վիլսոնի իրավարար վճռի հրապարակումը

1920 թ. դեկտեմբերի 2 — Երևանի համաձայնագրի ստորագրումը և Հայաստանի խորհրդայնացումը

1920 թ. դեկտեմբերի 25 — «Ինքնավար Սյունիքի» հռչակումը

1921 թ. փետրվարի 16 — ապրիլի 2 — Փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբությունը

1921 թ. մարտի 16 — Մոսկվայի ռուս–թուրքական «Բարեկամության և եղբայրության մասին պայմանագրի» կնքումը

1921 թ. ապրիլի 27 — «Լեռնահայաստանի» հռչակումը

1921 թ. հունիս — Լեռնային Ղարաբաղը ՀՍԽՀ–ի անբաժան մաս հռչակելու մասին դեկրետի ընդունումը

1921 թ. հուլիսի 4 — ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղը ՀՍԽՀ–ին միացնելու մասին. հուլիսի 5–ին որոշումը փոխվեց հօգուտ Ադրբեջանի

1921 թ. հոկտեմբերի 13 — Կարսում Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև պայմանագրի ստորագրումը

1922 թ. փետրվարի 3 — ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրության ընդունումը

1922 թ. դեկտեմբեր — Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության (ԱԽԴՍՀ) ստեղծումը

1922 թ. դեկտեմբերի 30 — ԽՍՀՄ–ի կազմավորման մասին հռչակագրի և միութենական պայմանագրերի ստորագրումը

1925 թ. — Հ. Ադամյանի ստեղծած եռագույն հեռուստատեսության և լուսահեռագրության սարքի ցուցադրումը Երևանում

1935 թ. — ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի (Արմֆան) հիմնումը

1935 թ. — Հայկական առաջին հնչյունային կինոնկարի՝ «Պեպոյի» ցուցադրությունը

1938 թ. — Երևանի Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնի բացումը

1939 թ. սեպտեմբերի 1 — 1945 թ. սեպտեմբերի 2 — Երկրորդ աշխարհամարտը

1940 թ. — Կաուչուկի գործարանի բացումը Երևանում

1941 թ. հունիսի 22 — 1945 թ. մայիսի 9 — ԽՍՀՄ ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը

1943 թ. նոյեմբերի 29 — ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 3

ԲԱԺԻՆ I
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1918 Թ. ՄԱՅԻՍԻ 28 — 1920 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 2)

ԳԼՈՒԽ I. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ 6
§ 2. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 10
§ 3. ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 15
§ 4. ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆԸ ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՎՏԱՆԳՆԵՐԸ. 19
§ 5. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ 22

ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

§ 6. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԵՎԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ 25
§ 7–8. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՓԱՐԻԶԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ: ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ 29

ԳԼՈՒԽ III. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

§ 9. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ. 37

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ 43

ԲԱԺԻՆ II
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1920–1945 ԹԹ.

ԳԼՈՒԽ IV. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920–1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 10. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ: ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 46
§ 11–12. ՀՍԽՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 50
§ 13. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԴՐԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՍՀՄ–Ի ԿԱԶՄՈՒՄ . . 58

ԳԼՈՒԽ V. ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1922–1941 ԹԹ.

§ 14. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ. 61
§ 15. ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ:
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ 65

ԳԼՈՒԽ VI. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ

§ 16. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1921–1936 ԹԹ.. 70

ԳԼՈՒԽ VII. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

§ 17–18. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ 74

ԳԼՈՒԽ VIII. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920–1945 ԹԹ.

§ 19–20. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 80
§ 21. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ. 85

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ 90

ԵԶՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ. I

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. VI

ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
ԿԱՐԵՆ ՀԱՄԼԵՏԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՍԱՍՈՒՆԻԿԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

9–ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

Դասագիրք հանրակրթական հիմնական դպրոցի համար

Մաս 1

Эдик Геворгович Геворгян
Карен Гамлетович Хачатрян
Аматуни Сасуникович Вирабян

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

9–Й КЛАСС

Учебник для общеобразовательной основной школы
Часть 1
(на арм. яз., изд. «Зангак», Ереван, 2019)

Հրատարակչության տնօրեն՝ Էմին Մկրտչյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Նվարդ Փարսադանյան
Ձևավորումը՝ Արևիկ Հակոբյանի, Գրիգորի Հարությունյանի
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լուսինե Դավթյան
Քարտեզների համակարգչ. մշակումը՝ Գրիգոր Բեգլարյանի

Շապիկի առաջին էջին՝ Հայոց բանակի շքերթը՝ նվիրված ՀՀ անկախության 20–ամյակին,
Ալեքսանդր Սպենդիարյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջին,
ԼՂՀ զինանշանը, ՀՀ զինանշանը, ՀՀ ազգային հերոս Մովսես Գորգիսյան,
ԽՍՀՄ կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյան
Շապիկի չորրորդ էջին՝ ցնծություն Ազատության հրապարակում՝ Անկախության հռչակագրի
ընդունման կապակցությամբ

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:
Դասագրքում օգտագործված են լուսանկարներ Աշոտ Մելքոնյանի, Արտակ Մովսիսյանի,
Հայաստանի ազգային և «Զանգակ» հրատարակչության արխիվներից:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ
Ծավալը՝ 6,5 տպ. մամուլ: Տառատեսակը՝ «GHEA AspetScool»
Պայմանագիր՝ 03/Հ–19: Տպաքանակը՝ 12 139

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am
Ֆեյսբուքյան կայքէջ՝ www.facebook.com/zangak

9

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Վաճառքի ենթակա չէ:

9 789939 687094

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

www.zangak.am
www.book.am